

Examining the Patterns and Trends of Migration to Mashhad Over the Last Two Decades (1996-2016)

Saeedeh Shahbazin¹

Received: 7/6/2023

Accepted: 21/10/2023

Introduction

Like many countries worldwide, Iran has experienced significant changes in internal migration patterns. Among the immigration hubs in the country, Khorasan Razavi province has drawn a substantial portion of immigrants from the eastern regions, establishing itself as one of the country's demographic poles. A significant part of this migration is concentrated in the city of Mashhad. The presence of Imam Reza's holy shrine has transformed Mashhad into a tourist city that annually welcomes numerous domestic and international tourists. This touristic status, coupled with its advanced levels of social and economic development, has equipped Mashhad with adequate facilities, welfare and educational services, and job opportunities. Consequently, it attracts a large number of people from other regions and even neighboring countries, especially Afghanistan, each year. These factors have led to an increased focus on Mashhad to meet the needs of this population, thereby attracting more immigrants. However, this situation has resulted in a disproportionate distribution of opportunities, facilities, and resources across regions, exacerbating regional development imbalances. Therefore, understanding Mashhad's migration patterns is crucial for its comprehensive planning and policy-making. Despite the importance of immigration in Mashhad, a review of the research history in the field of immigration reveals that no studies have specifically focused on Mashhad city's migration. It has only been mentioned in the context of Khorasan-Razavi province in studies such as those by Ziari, Zanjirchi and Sorkh-Kamal (2010), and Zarghani, Hosseini, Ghanbari and Ghiyasi (2016).

Methods

In this study, a macro approach and secondary analysis of migration data spanning 20 years have been employed. The required data includes immigration statistics for the city of Mashhad, which are based on the number of immigrants, the influx and outflux of immigrants, the origin of immigration determined by previous residence, and whether the previous residence was urban or rural. The data, which cover the periods of 1996-2006, 2006-2011, and 2011-2016, were obtained from national

1. Assistant Professor, Department of Migration, Urbanization and Spatial Distribution, National Institute for Population Research, Tehran, Iran saeedehshahbazin@nipr.ac.ir

censuses. The patterns and trends of migration were examined using the following indicators:

1. In-migration and out-migration rates: These two rates provide information about the rate of immigrants entering and leaving the region. They also form the basis for more advanced and powerful indicators.

$$IMR_j = 100 \left[\frac{\sum D_j}{PAR_j} \right] \quad (1)$$

$$OMR_j = 100 \left[\frac{\sum O_j}{PAR_j} \right] \quad (2)$$

2. The net migration Rate: it indicates the net migration of a region in a certain period of time. The net migration rate determines the residential pattern of the country at a certain time and is of considerable importance. The net migration rate is obtained from the following:

$$NMR_j = \left(\frac{D_j - O_j}{PAR_j} \right) \times 1000 \quad (3)$$

3. Migration effectiveness ratio: This index shows the impact of immigration on population redistribution. The Migration Effectiveness Ratio is obtained from the following:

$$MER = 100 \left[\frac{\sum (D_i - O_i)}{\sum (D_i + O_i)} \right] \quad (4)$$

(Bell et al., 2002, pp. 23-25)

The numerical value derived from this index illustrates the impact of immigration on population redistribution at the regional level. A negative value signifies a population decrease in the region due to migration. Conversely, a positive value indicates that internal migration has contributed to an increase in the region's population.

Result

The findings reveal that Mashhad has consistently attracted a large number of immigrants. On average, during each census period, more than one hundred thousand immigrants enter the city of Mashhad, with fewer individuals leaving. Consequently, in addition to the population increase due to natural growth, Mashhad also experiences a population increase due to migration. However, based on the emigration and immigration rates in Mashhad, it can be inferred that the city's net immigration has decreased during the study period. Despite this decrease, this metropolis remains one of the country's primary immigrant destinations due to its net positive migration rate. During each period, approximately 40% of all immigrants entering the province of Khorasan Razavi migrate to the city of Mashhad. The migrations to Mashhad primarily originate from nearby provinces, driven by cultural and geographical affinities. More than 70% of the city's immigrants come from the provinces of Tehran, North and South Khorasan, and

Sistan and Baluchestan. Additionally, in each period, about 4% of the immigrants in Mashhad are foreign immigrants, predominantly from Afghanistan. Following inter-provincial migrations, intra-provincial migration occurs, with the data indicating that the main form of this migration has been intra-county migration. In studying urban and rural migration, the migration pattern of Mashhad aligns with the national model, i.e., the highest migration ratios have consistently been related to urban-to-urban migration.

Conclusion

Given that immigrants entering the city of Mashhad come from diverse age and gender groups and possess varying characteristics, planning for the population increase resulting from migration presents a challenge. The substantial volume of migration to Mashhad has positioned the city as a primary hub within the county and even the province. This phenomenon has emerged following the region's unbalanced and unequal development. As a result, a large population from other regions with lower levels of development migrates to this metropolis to access its superior economic and educational facilities and services. Provinces such as Sistan-Baluchestan, North Khorasan, and South Khorasan, which are less developed compared to Mashhad, have seen their residents migrate to Mashhad to avail the facilities offered by the city. Therefore, a key factor in reducing these migrations is to establish a balance between the capabilities and economic potentials of different regions. Based on the findings of this study and similar research, one of the most effective solutions is to implement policies of sustainable economic enterprises that align with the potential and capabilities of regions, particularly in smaller cities and regions. Considering the significance of employment in migration, increasing investment and creating employment opportunities in smaller cities can not only prevent residents from migrating but also encourage the return of migrants.

References

- Bailey, N., & Livingston, M. (2007). *Population turnover and area deprivation*. New York: Joseph Rowntree Foundation.
- Beik-Mohammadi, H., & Moghani, B. (1382). Tahlili bar ravand-e mohajerat dar ostān-e Fārs [An analysis of the migration trend in Fars province]. *Population Quarterly*, 43(44), 79-94. [In Persian]
- Bell, M., Blake, M., Boyle, P., Duke-Williams, O., Rees, O., Stillwell, J., & Hugo, G. (2002). Cross-national comparison of internal migration: Issues and measures. *Journal of Statistical Society*, 165(3), 435-464.
- Bell, M., Charles-Edwards, E., Ueffing, P., Stillwell, J., Kupiszewski, M., & Kupiszewski, D. (2015). Internal migration and development: Comparing migration intensities around the world. *Population and Development Review*, 41(1), 33-58.
- Bonifazi, C., & Heins, F. (2000). Long-term trends of internal migration in Italy. *Journal of Population, Space and Place*, 6(2), 111-131.
- Castles, S., & Miller, M. (2003). *The age of migration* (3rd ed.). London: MacMillan.
- De Haas, H. (2010). Migration and development: A theoretical perspective. *International Migration Review*, 44(1), 227-264.
- Dixon, S. (2003). Migration within Britain for job reasons. *Labour Market Trends*, 111(4), 191-201.
- Friedman, J. (1986). The world city hypothesis. *Development and Change*, 17(1), 69-83.
- Ghasemi Ardahai, A., & Hosseinirad, A. (2008). *Jarayaha-ye mohajerat-e dakheli va vijegiha-ye mohajeran be tafkik-e ostan* [Internal migration flows and characteristics of migrants by province]. Tehran: Statistics Research Institute of Iran Statistics Center. [In Persian]
- Hugo, G. (1994). Migration and family. *Occasional Papers Series for the International Year of the Family*. New York: United Nations.
- Iran Statistics Center. (1996-2016). *Sarshomari-ye omumi-ye nufus va maskan-e ostān-e khorāsān-e razavi* [General census of population and housing in Khorasan Razavi province]. Program and Budget Organization. [In Persian]
- Komarovskiy, V., & Bondaruk, V. (2013). The role of the concept of "growth poles for regional development. *Journal of Public Administration, Finance and Law*, 4(4), 31-42.
- Kurekova, L. (2011). Theories of migration: Conceptual review and empirical testing in the context of the EU East-West flows. In *Interdisciplinary Conference on Migration: Economic Change, Social Challenge*. London: University College London.
- Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaci, A., Pellegrino, A., & Taylor, J. E. (1993). Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*, 19(3), 431-466.
- Maza, A. (2006). Migration and regional convergence: The case of Spain. *Journal of the Review of Regional Studies*, 26(2), 191-202.

- Modiri, M., Hayati, S., & Rezaei Moghadam, A. (2017). Analysis and investigation of the spatial development pattern of Mashhad metropolis. *Urban Management*, 16(46), 7-22. [In Persian]
- Moshfegh, M. (2010). *Mohajerat-e dakheli dar iran: barrasi-ye sathha va ravandha-ye mohajerat-e dakheli dar iran va avamel-e mo'ser bar an 1355 - 1385* [Internal migration in Iran: A study of the levels and trends of internal migration in Iran and the factors influencing it from 1976 to 2006] [Unpublished doctoral dissertation]. University of Tehran., Tehran, Iran. [In Persian]
- Parnwell, M. (1993). *Population movements and the third world*. London: Routledge.
- Rahnama, M. R., & Aghajani, H. (1390). *Gozaresh-e modiriyati-ye motale'at-e barname-rizi-ye ostan-e khorasan-e razavi* [Managerial report of planning studies of Khorasan Razavi province]. Mashhad: Research Vice-Chancellor of Mashhad Academic Jahad. [In Persian]
- Rees, P., Bell, M., Kupiszewski, M., Kupiszewska, D., Ueffing, P., Bernard, A., Charles-Edwards, E., & Stillwell, J. (2016). The impact of internal migration on population redistribution: An international comparison. *Journal of Population. Space Place*, 23(6), 1-22.
- Rotolo, T., & Tittle, C. (2006). Population size, change, and crime in U.S. cities. *Journal of Quantitative Criminology*, 22, 341-367.
- Rowland, D. T. (1987). Evaluating the function of internal migration in settlement systems. *Canadian Studies in Population*, 5, 99-111.
- Sadeghi, R., & Shokriani, M. (2015). Tahlil-e navsānāt-e fazāyi tāsir-e tose'e bar mohājerat-e dākheli bein-e shahrestāni dar irān [Spatial analysis of the impact of development on intrastate migration in Iran]. *Journal of Local Development*, 8(2), 245-270. Doi: 10.22059/jrd.2016.63067 [In Persian]
- Shahbazin, S. (2022). Mohajerat va shahrneshini dar keshvar: napaydari-ye jamiyat dar manateq-e marzi; chalesh-ha va rahkarha [Migration and urbanization in the country: Population instability in border areas; Challenges and solutions]. *Strategic Studies of Public Policy*, 48(13), 172-204. Doi: 10.22034/sspp.2022.561080.3278 [In Persian]
- Shahbazin, S., Abbasi Shavazi, M. J., & Askari Nadushan, A. (2016). Taghirāt-e olgoohā-ye sokunati-ye irān bā tākid bar mohājerat-e dākheli tay-e dore [Changes in Iran's settlement patterns with an emphasis on internal migration during the period 1972-2023]. *Population Policy Research Quarterly*, 2(3), 153-188. [In Persian]
- Shahbazin, S., Askari Nadushan, A., & Abbasi Shavazi, M. J. (2017). Naqsh-e mohājerat-e dākheli dar bāztowzi-e jamiat-e irān (dowre-ye zamāni 1370-1395) [The role of internal migration in the redistribution of Iran's population (1972-2023)]. *Journal of the Iranian Demographic Association*, 13(25), 33-66. [In Persian]
- Shirvani Moghadam, S., & Saeedi Mofrad, S. (2019). Sanjesh-e asargozāri-ye tozi-e fazāyi-ye jamiyat bar taghyir-e eghlim-e shahri bā tākid bar jazāyer-e harārati [Assessment of the impact of population spatial distribution on urban climate change with emphasis on thermal islands]. *Architecture and Sustainable Urbanism Biquarterly*, 6(1), 1-10. [In Persian]

- Smith, D. (2005). Patterns and processes of 'studentification' in Leeds. *The Regional Review*, 12, 14-16.
- Smith, D., & Denholm, J. (2006). *Studentification: A guide to challenges, opportunities and practice*. London: Universities UK.
- Statistical Centre of Iran. (1996-2016). *Sarshomari-ye omumi-ye nufus va maskan-e ostan-e khorasan-e razavi* [General census of population and housing in Khorasan Razavi province]. Tehran: Program and Budget Organization. [In Persian]
- Taherkhani, M. (2001). Tahlili bar avāmel-e mo'ser bar mohājerat-hāye roostāyi-shahri [An analysis of the factors affecting rural-urban migration]. *Geographical Research Quarterly*, 62, 93-67. [In Persian]
- Travers, T., Tunstall, R., Whitehead, C., & Pruvot, S. (2007). Population mobility and service setting of Nepal. *Journal of Population and Environment*, 25(5), 475-499.
- United Nations. (2014). *World urbanization prospects: The 2014 revision, highlights*. New York: United Nations.
- Varesi, H., & Izadi, M. (2011). Tahlili bar ravand-e mohājerat dar ostān-e esfahān dar tay-e sāl-hāye 1375-1385 [Analysis of the migration trend in Isfahan province from 1996 to 2006]. *Population Quarterly*, 77(78), 111-95. [In Persian]
- Watankhah Noghani, A., Ghasemi, M., & Javan, J. (2017). Shenāsāyi-ye mohamtarin asarāt-e mohājerat-e enferādi mardān-e sarparast-e khānevar bar zanān-e roostāyi: Mored-e motāle'e shahrestān-e mashhad [Identifying the most important impacts of male head of household's individual migration on rural women: A case study of Mashhad County)]. *Rural Research Quarterly*, 9(1), 61-70. [In Persian]
- Weeks, J. (2012). *Population: An Introduction to Concepts and Issues* (11th ed.). San Diego: Wadsworth Publishing.
- Zarghani, H., Hosseini, M., Ghanbari, M., & Ghiyasi, M. H. (2015). Barrasi va tahlil-e olgoohā-ye mohājerat dar ostān-e khorāsān-e razavi [Investigation and analysis of migration patterns in Khorasan Razavi Province]. *Scientific Quarterly of Social Cultural Studies of Khorasan*, 11(2), 105-77. [In Persian]
- Zarrabi, A., & Rakhshanasab, H. (2009). Ravnd-e mohājerpaziri va mohājerferesti shahrhā-ye irān dar do daheye akhir [The trend of immigration and emigration in Iranian cities in the last two decades]. *Scientific Research Quarterly of Social Welfare*, 10(39), 247-272. [In Persian]
- Zelinsky, W. (1971). The hypothesis of the mobility transition. *Journal of the Geographical Review*, 61(2), 219-349.
- Ziari, K., Zanjeerchi, S. M., & Sorkh-Kamal, K. (2010). Barrasi va rotbe bandi-ye daraje-ye tose'e yaftegi-ye shahrestan-ha-ye ostan-e khorasan-e razavi ba estefade az teknik-e topsis [Investigation and ranking of the development level of counties in Khorasan Razavi province using the TOPSIS technique]. *Human Geography Research*, 42(2), 17-30. [In Persian]

مقاله علمی - پژوهشی

الگوها و جریان‌های مهاجرتی شهر مشهد طی دو دهه (۱۳۷۵-۱۳۹۵ ش)سعیده شهبازین^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۲۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۱۷

مشاهده مقاله منتشر شده: دوره ۱۷، شماره ۴

http://www.farhangekhorasan.ir/article_181623.html**چکیده**

روند سریع و روبه‌رشد مهاجرت، موجب شهرنشینی گسترده و تغییراتی بنیادی در الگوی سکونت شده است. مهاجرت گسترده با برهم‌زدن تعادل جمعیتی، موجب فشار بر منابع مناطق می‌شود که به منظور جلوگیری از این فشار، شناخت الگوهای مهاجرت حاکم بر آن مناطق می‌تواند نقش بسزایی در مدیریت مهاجرت داشته باشد. این مطالعه با استفاده از تحلیل ثانویه داده‌های سرشماری عمومی نفوس و مسکن استان خراسان رضوی، ضمن بررسی الگوهای مهاجرت شهر مشهد طی بیست سال، به جریان این جابه‌جایی‌ها پرداخته است. نتایج نشان داد که بیش از ۸۰٪ از کل مهاجران وارد شده به شهرستان مشهد، وارد شهر مشهد شده‌اند. بیشتر مهاجرت‌ها به صورت درون‌شهرستانی بوده است؛ اما در مجموع استان‌های تهران و سیستان و بلوچستان بیشترین مهاجرفرستی به این شهر را داشته‌اند. ترکیب جمعیتی مهاجران نشان داد، در کنار ۸۰٪ از مهاجرت‌های شهر به شهر، مشهد هر ساله پذیرای درصد قابل توجهی از مهاجران خارجی نیز بوده که مبدأ عمده آن‌ها کشور افغانستان است. ادامه جریان مهاجرت گسترده به شهر مشهد منجر به تشدید وضعیت تراکمی این شهر می‌شود و مسائلی مانند حاشیه‌نشینی، ایجاد سکونتگاه‌های غیررسمی، افزایش مشاغل کاذب، مسائل و مشکلات اجتماعی و فرهنگی و غیره را به همراه خواهد داشت.

واژه‌های کلیدی: مهاجرت داخلی، الگوهای مهاجرت، شهر مشهد.

۱. استادیار گروه مهاجرت، شهرنشینی و توزیع فضایی مؤسسه مطالعات جمعیت کشور، تهران، ایران، نویسنده مسئول
saeedehshahbazin@nipr.ac.ir

مقدمه

مهاجرت به صورت معمول عملی آگاهانه و انتخابی است که به قصد بهبود شرایط زندگی صورت می‌گیرد؛ اما این جابه‌جایی معمولاً تأثیرات زیادی بر ساختارهای اقتصادی، اجتماعی و جمعیتی هر دو منطقه مبدأ و مقصد دارد؛ چراکه جریان مهاجرت تنها یک جریان سیستماتیک از جابه‌جایی افراد بین دو منطقه نیست؛ بلکه جابه‌جایی افرادی با ویژگی‌های اجتماعی-اقتصادی متفاوت است. به همین دلیل مهاجرت به عنوان مهم‌ترین عامل خارجی تغییر در ساخت جمعیت، طیفی از تغییرات مختلف در زمینه‌های اجتماعی-اقتصادی مناطق داخلی را نیز به دنبال دارد. تحت این شرایط شهرها و مناطقی که بیشتر در معرض مهاجرت هستند، بیش از دیگر مناطق این تغییرات را تجربه می‌کنند. مهاجرت به عنوان عامل پیوند زمان و مکان، در کنار مرگ و میر و باروری از سه مؤلفه اصلی اثرگذار بر تغییرات جمعیت‌های انسانی است که در سال‌های اخیر با هم‌گرایی در کاهش روندهای تولد و مرگ در مناطق و کشورهای مختلف جهان، به عامل اول تغییرات جمعیتی تبدیل شده و منبع مهم تغییر الگوهای سکونتی به شمار می‌آید (Bell, & et al., 2015: 35). مهاجرت بر خدمات و امکانات اجتماعی مناطق (Travers, & et al., 2007)، نرخ جرم و انحراف (Rotolo, & Tittle, 2006)، جدایی و یا تطابق اجتماعی (Bailey, & Livingston, 2007)، محیط فیزیکی و توسعه اقتصادی محلی (Smith, 2005; Smith, & Denholm, 2006) و بازار امکانات بهداشتی و پزشکی (Dixon, 2003) تأثیرگذار است.

در عصر جدید به دنبال نوسازی و پیشرفت تکنولوژی، مهاجرت سرعت بیشتری گرفته و به عنوان پدیده‌ای جمعیتی مطرح شده است؛ اما جوامع مختلف تجربه یکسانی از این پدیده جمعیتی نداشته‌اند. در جوامع توسعه یافته، مهاجرت‌ها و به تبع آن گسترش مراکز شهری به دنبال توسعه اقتصادی و صنعتی شدن کشور رخ دادند که در نتیجه این شرایط، فرصت‌های لازم برای جذب مهاجران فراهم شد؛ اما تجربه مهاجرت در کشورهای در حال توسعه، الگوی متفاوتی را طی کرد. رشد مهاجرت در این مناطق به دنبال رشد و توسعه اقتصادی صورت نگرفت (طاهرخانی، ۱۳۸۰: ۶۹) و در نتیجه، روند سریع و روبه‌رشدی از مهاجرت صورت گرفت که اگرچه در ابتدا طبیعی و منطقی به نظر می‌رسید؛ اما بعد از چند دهه و به دنبال آثار و پیامدهای نامطلوب آن در این

کشورها، به صورت پدیده‌ای مشکل‌زا و غیرمنطقی شناسایی شد. به تبع رشد سریع مهاجرت‌های داخلی، کشورهای در حال توسعه نرخ رشد شهرنشینی بسیار بالا و سریعی را تجربه کردند. این جابه‌جایی‌ها و به دنبال آن شهرنشینی گسترده، تغییراتی بنیادی در شکل زندگی، نحوه سکونت و الگوی زیست ایجاد کرده است (Rowland, 1987: 102).

ایران به‌مانند بسیاری از کشورهای در حال توسعه از این تجربه مهاجرتی برکنار نبوده است. به دنبال توسعه برون‌زا و عدم توازن توسعه در مناطق مختلف کشور، مهاجرت داخلی گسترده‌ای شکل گرفت که تغییرات الگوهای سکونتی عمده را به همراه داشته است. طی ۵۰ سال اخیر تغییرات زیادی در اندازه، حجم و شکل مهاجرت‌های داخلی در کشور رخ داده است. این تغییرات به صورت مستقیمی تحت تأثیر شرایط اقتصادی، اجتماعی- فرهنگی، جمعیتی و نوسازی حاکم بر کشور صورت گرفته است که تأثیرات نامطلوبی بر الگوهای توزیع و سکونتی کشور داشته است. عدم تناسب جمعیت شهرهای بزرگ با امکانات زیرساختی، وجود بیماری ماکروسفالی شهری، تمرکز جمعیت در مناطق خاصی از کشور، رکود توسعه‌ای برخی از استان‌های کشور به دلیل مهاجرت نیروی کار جوان، سالخوردگی جمعیت روستایی و غیره بخشی از پیامدهای نامطلوب توزیع نامتوازن جمعیت در کشور است (مشفق، ۱۳۸۹: ۵۴)؛ در نتیجه مهاجرت در کشور ایران نیز همچون بسیاری از جوامع دیگر به‌عنوان یک مسئله اجتماعی مطرح است.

در میان کانون‌های مهاجرفرست و مهاجرپذیر کشور (استانی)، استان خراسان رضوی همواره بخش قابل توجهی از مهاجران کرانه شرقی کشور را به خود جذب کرده و در نتیجه به یکی از قطب‌های جمعیتی در کشور تبدیل شده است (رهنما و آقاجانی، ۱۳۹۰: ۱۰۹). استان خراسان رضوی به دلیل شرایط مساعد اقتصادی و اجتماعی نسبت به استان‌های مجاور و نیز وجود حرم مطهر امام‌رضا (ع) در شهر مشهد، همواره به‌عنوان یک مقصد جذاب برای مهاجران مورد توجه بوده است. به دلیل مهاجرت‌های فراوانی که در دهه اخیر به استان خراسان رضوی صورت گرفته، حاشیه‌نشینی‌های عظیمی در شهرهای استان خراسان رضوی به‌ویژه در کلان‌شهر مشهد رخ داده است که منجر به مشکلاتی از قبیل کمبود منابع آبی، افزایش سطح مشاغل کاذب، افزایش بیکاری و افزایش جرائم در کنار ایجاد عدم تعادل منطقه‌ای در شمال شرق و شرق کشور شده است؛ مجموع این عوامل، ضرورت توجه به مبحث مهاجرت در استان خراسان رضوی را بیان می‌کند.

در کنار این عوامل باید به پدیده نخست شهری در این استان اشاره کرد. بخش بزرگی از مهاجرت و جابه‌جایی‌های مکانی صورت گرفته در این استان، در شهرستان و به‌ویژه شهر مشهد تمرکز پیدا کرده است.

قرارگرفتن حرم امام‌رضا (ع) در شهر مشهد موجب تبدیل آن به شهری توریستی شده است که هر ساله پذیرای توریست‌های داخلی و خارجی زیادی است. همراه‌شدن این موقعیت مشهد با سطوح بالاتر توسعه اجتماعی و اقتصادی موجب شده است که این شهر هم به لحاظ امکانات، خدمات رفاهی و آموزشی و هم فرصت‌های شغلی در شرایط مناسبی قرار گیرد. مجموع این دو عامل؛ یعنی امکان اشتغال و دسترسی به امکانات رفاهی و خدماتی از جمله مهم‌ترین عوامل جذب مهاجران به این شهر شده است. هر ساله جابه‌جایی جمعیتی فراوانی نیز از سوی دیگر شهرستان‌ها، استان‌ها و البته کشورهای همسایه به‌ویژه افغانستان به سمت این شهر صورت می‌گیرد. این عوامل باعث شده است تا در جهت پاسخ به نیازهای این جمعیت، توجهات و امکانات بیشتری در مشهد متمرکز شود. افزایش مجدد امکانات بهداشتی- درمانی (بیمارستان، پزشک متخصص)، آموزشی و رفاهی- تفریحی موجب تشدید مهاجرت به این شهر شده و این چرخه ادامه پیدا کرده است. مجموع این عوامل موجب جذب مهاجرانی می‌شود که سطح زندگی پایین و حاشیه‌نشینی در اطراف شهر مشهد را در قبال زندگی در سایه این شهر تحمل می‌کنند (همان: ۱۲۸). پیامد مشخص و روشن این وضعیت، توزیع نامتناسب فرصت‌ها، امکانات و منابع در پهنه مناطق و تشدید ناموزونی‌های توسعه در سطح منطقه‌ای است؛ بنابراین شناخت الگوی تحولات مهاجرت شهر مشهد، برای برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری‌های جامع این شهر ضرورت دارد.

به‌دلیل شرایط منحصربه‌فرد شهر مشهد و موقعیت و امکانات آن، بحث مهاجرت در این شهر قابل تعمیم به سایر کلان‌شهرها نخواهد بود؛ اما توصیف و تجزیه و تحلیل آن ضرورت دارد؛ زیرا اگر وضعیت مهاجرتی شهر مشهد قابل تعمیم به شهری دیگر نیست؛ پس وضعیت مهاجرت سایر شهرها نیز قابلیت تعمیم به مشهد را ندارد. با توجه به اینکه این جابه‌جایی‌ها رشد جمعیت منطقه‌ای و نیز ساختار اجتماعی و جمعیتی را تحت تأثیر قرار داده است، بدیهی است، هرگونه سیاست‌گذاری و آینده‌نگری منطقه‌ای که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم با ساختار جمعیت ارتباط پیدا می‌کند، در توصیف و تجزیه الگوهای جابه‌جایی و حجم مهاجرات اهمیت بسزایی دارد. از

این‌رو، بررسی تحولات مهاجرتی شهر مشهد از ضرورت و اهمیت قابل توجهی برخوردار است. هدف این پژوهش بررسی تحولات روند و الگوهای مهاجرت شهر مشهد و بررسی تغییرات جمعیتی ایجادشده ناشی از این الگوهای مهاجرتی است.

پیشینه تحقیق

در پی توسعه و تحولات اقتصادی، تغییر و تحولات گسترده در ارتباطات و وسایل حمل‌ونقل شکل غالب مهاجرت‌های داخلی، به مهاجرت شهر به شهر تغییر پیدا کرده است که به دنبال آن شاهد شکل‌گیری شهرهای بزرگ (کلان‌شهرها) و حاشیه‌نشینی در این شهرها بوده‌ایم. مهاجران در پی کسب اهداف خود به‌طور مستقیم راهی مناطقی می‌شوند که امید نیل به این اهداف را در آنجا دارند. بر این اساس شهرهای بزرگ مقصد عمده مهاجرت‌های داخلی هستند. مناطقی که صنعتی و توسعه‌یافته‌تر باشند، مهاجران بیشتری را به خود جذب می‌کنند و این جریان مستقل از فاصله و مسافت است (Bonifazi, & Heins, 2000؛ بیک‌محمدی و مغانی، ۱۳۸۲؛ قاسمی اردھائی و حسینی‌راد، ۱۳۸۷؛ ضرابی و رخشانی‌نسب، ۱۳۸۸؛ وارثی و ایزدی، ۱۳۹۰).

نخستین مطالعات منسجم در مورد جریان‌های مهاجرتی داخلی، توسط راونشتاین^۱ در سال ۱۸۸۵م آغاز شد. وی نشان داد که مهاجرت‌های داخلی روستا به شهر منجر رشد جمعیت شهرهای صنعتی بریتانیا شده و این درحالی بود که میزان مرگ‌ومیر بالا بوده است. روندهای مشابهی برای دیگر نقاط جمعیت جهان نیز اتفاق افتاد؛ به‌طوری‌که در سال ۲۰۱۱م به دنبال افزایش جریان‌های مهاجرتی بیش از نصف جمعیت دنیا در شهرها اقامت داشتند (UN, 2014). بونی فایز و هاینز^۲ (۲۰۰۰م) در مطالعه‌ای تحت عنوان روندهای بلندمدت مهاجرت‌های داخلی در ایتالیا به بررسی وضعیت مهاجرت‌های بین‌استانی از سال ۱۹۹۵ تا سال ۱۹۹۵ م پرداخته‌اند. نتایج نشان داده است که در کشور ایتالیا حجم مهاجرت‌های بین‌استانی در دهه ۱۹۷۰ م کاهش یافته و این روند کاهش همچنان تداوم داشته است. کلان‌شهرهایی از جمله رم، میلان، ناپلز و توران در شکل‌گیری روندهای مهاجرتی استانی و تغییرات فضایی جمعیت در ایتالیا نقش بسیار

1. Ravenstein
2. Bonifazi And Heins

مهمی داشته‌اند. مازا^۱ (۲۰۰۶م) به بررسی تعیین‌کننده‌های مهاجرت‌های داخلی و نقش آن‌ها بر هم‌گرایی بین مناطق مختلف اسپانیا طی دوره ۱۹۹۵-۲۰۰۰م پرداخته است. نتایج این مطالعه نشان می‌دهد که مهاجرت‌های بین‌منطقه‌ای تأثیرات قابل‌ملاحظه‌ای در ایجاد هم‌گرایی درآمد سرانه در بین مناطق مختلف اسپانیا داشته است و به‌عنوان مکانیسم تعادل‌بخش و تنظیم‌کننده فرایند توسعه منطقه‌ای عمل کرده است.

مرور پیشینه پژوهشی جمعیت‌شناسی کشور در چهار حوزه اصلی مطالعات جمعیت‌شناسی بیانگر این است که با وجود اینکه شهر مشهد به دلیل موقعیت‌های ویژه اقتصادی-اجتماعی، به‌عنوان مرکز توجه بسیاری از مهاجران، هر ساله جاذب جمعیت زیادی است؛ اما تاکنون (تا آنجا که نگارندگان تحقیق کرده‌اند) در زمینه مهاجرت شهر مشهد پژوهش و تحقیقی صورت نگرفته است. تنها در قالب استان خراسان رضوی در گزارش‌های ملی و استانی، به آن اشاره شده است. در باب جریان مهاجرت استان خراسان رضوی می‌توان به مطالعه زیاری، زنجیرچی و سرخ‌کمال (۱۳۸۹) اشاره کرد. آن‌ها با بهره‌گیری از تکنیک تاپسیس، به سطح‌بندی و تعیین میزان نابرابری در شهرستان‌های استان خراسان رضوی پرداختند. نتایج یافته‌های آنان نشان داد که در سال ۱۳۸۵ش، شهر مشهد نخستین شهر این استان به لحاظ میزان توسعه‌یافتگی بوده است. این شهر به دلیل مرکزیت اداری-سیاسی به‌عنوان قطب رشد منطقه، امکانات، خدمات و نیروی متخصص را از نواحی پیرامونی به سمت خود جذب کرده و به این ترتیب برتری و تفوق آن بر سلسله‌مراتب شهری حفظ شده است.

زرقانی، حسینی، قنبری و قیاسی (۱۳۹۵) نیز در بررسی مهاجرت استان خراسان رضوی با استفاده از داده‌های سرشماری سال ۱۳۹۰ش، نشان دادند که دو شهرستان مشهد و سبزوار در مقایسه با دیگر شهرستان‌های استان، بیشترین مهاجران را از دیگر استان‌ها داشته‌اند. در مطالعه‌ای دیگر، وطن‌خواه نوغانی و همکاران (۱۳۹۷) نیز در بررسی تأثیر مهاجرت مردان سرپرست خانوار بر زنان روستایی در شهرستان مشهد نشان دادند که افزایش مهاجرت‌های مردان در روستاهای این شهرستان موجب افزایش قدرت تصمیم‌گیری، افزایش استقلال مالی، افزایش روان‌شناختی، انجام فعالیت‌های اقتصادی درآمدزا، افزایش مشارکت در حوزه‌های اقتصادی و

اجتماعی زنان شده و از طرفی موجب برهم خوردن تقسیم کار جنسیتی، کاهش شانس ازدواج و باروری و ورود کودکان و کهن سالان به فعالیت‌های اقتصادی شده است.

براساس مطالعاتی که در مورد مهاجرت استان‌های کشور صورت گرفته، استان خراسان رضوی از جمله استان‌هایی است که همواره پذیرای حجم بالایی از مهاجران در کشور بوده است؛ به طوری که میزان مهاجرپذیری آن دوره ۱۳۷۵-۱۳۸۵ ش به ۵۶/۲ در هزار نفر و در دوره ۱۳۹۰-۱۳۹۵ ش به ۴۸/۹ در هزار نفر رسیده (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵) و در این میان، شهرستان مشهد عمده‌ترین نقش را بر عهده داشته است. نسبت بزرگی از مهاجران وارد شده به استان خراسان رضوی وارد شهرستان مشهد می‌شوند و این در حالی است که مشهد خود مقصد بسیاری از مهاجران درون‌استانی نیز هست (همانجا). با وجود این هنوز مطالعه‌ای که به صورت اخص و تکنیکی به بررسی الگوهای مهاجرت این شهر پرداخته باشد، انجام نشده است؛ بنابراین با توجه به اهمیت روندهای مهاجرت و نیز تأثیرات غیرقابل انکاری که این مهاجران بر ساختارهای مختلف اقتصادی، اجتماعی، جمعیتی و فرهنگی مشهد برجای می‌گذارند و خلأ مطالعاتی در زمینه مهاجرت کلان‌شهر مشهد، این مطالعه بر آن شده است که به شناسایی روند و الگوهای مهاجرتی شهر مشهد طی دو دهه اخیر بپردازد.

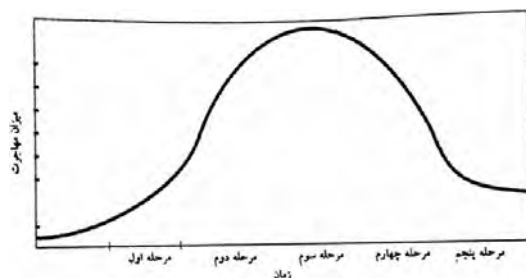
چهارچوب نظری

مهاجرت در واکنش به مجموعه عوامل مختلفی رخ می‌دهد؛ به عبارتی طیفی از عوامل مختلف و گسترده بر رخداد مهاجرت تأثیر می‌گذارند که همه افراد نیز به شیوه مشابهی به این عوامل پاسخ نمی‌دهند (Parnwell, 1993: 11). به دلیل این ماهیت چندوجهی، در تبیین جریان مهاجرت نظریه‌های متعددی مطرح شده است که به طور خلاصه می‌توان آن‌ها را در چهار دسته کلی رویکرد اقتصادی، تاریخی-ساختاری، نهادی-سیاسی و نظام‌های مهاجرتی قرار داد (صادقی و شکرانی، ۱۳۹۵: ۲۴۷). رویکرد اقتصادی به تئوری‌هایی که در اقتصاد نئوکلاسیک مطرح است، اشاره دارد. در این تئوری بر نابرابری‌ها و تفاوت‌های اقتصادی بین مناطق برای تحلیل مهاجرت تأکید می‌شود (Kurekova, 2010: 6). اقتصاد نئوکلاسیک خرد را می‌توان در قالب مدل هزینه-فایده ارزیابی کرد. بنابراین کنشگر براساس محاسبه هزینه-فایده تصمیم به مهاجرت می‌گیرد؛

یعنی اگر در محاسبات وی مهاجرت فایده‌ای بیش از هزینه برای وی به همراه داشته باشد، فرد اقدام به مهاجرت خواهد کرد (Massey, & et al., 1993: 451). براساس رویکرد تاریخی- ساختاری، اکثر مهاجرت‌ها به دلیل الزامات توزیع فضایی نیروی کار در بخش‌های مختلف اقتصادهای ملی و بین‌المللی صورت می‌پذیرد. براساس این رویکرد مهاجرت نیروی کار از پیرامون به مرکز به‌عنوان پدیده استثمار و بهره‌کشی مورد توجه قرار می‌گیرد (De Haas, 2010: 241). در رویکرد نهادی- سیاسی بر نقش دولت‌ها و عوامل سیاسی در جریان مهاجرت‌های بین‌المللی تأکید می‌شود. درنهایت در رویکرد دیگری تحت عنوان نظام‌های مهاجرتی، به جای پرداختن تک‌بعدی به مهاجرت، با دیدگاهی جامع و بین‌رشته‌ای به تمامی ابعاد و سطوح مهاجرت پرداخته می‌شود. این رویکرد تلاش می‌کند نشان دهد که حرکات مهاجرتی بین مقصد و مبدأ ناشی از عواملی مانند نفوذ سیاسی، تجارت، پیوندهای فرهنگی و شبکه‌های مهاجرتی است (Hugo, 1994:12; Castles, & Miller, 2003: 41)

یکی از مهم‌ترین تئوری‌های ارائه‌شده در این قالب، تئوری انتقال تحرکی زلینسکی^۱ است. این تئوری تحلیل و تبیین‌گذار مهاجرت‌های داخلی را در مسیر انتقال جمعیتی مطرح کرده است. براساس فرضیه زلینسکی همچنان که جوامع و جمعیت‌ها از لحاظ تکنیکی و صنعتی پیشرفته‌تر می‌شوند و بر مکان‌ها و محیط‌های مختلف تسلط می‌یابند، مراحل از تغییرات مهاجرت و جابه‌جایی‌ها را تجربه می‌کنند. قبل از شروع مدرنیزاسیون و در مرحله سنتی، جابه‌جایی‌ها بسیار اندک است. به تدریج که جوامع وارد مراحل توسعه‌یافته‌تر می‌شوند، الگوها، سطوح و روندهای مختلفی از باروری، مرگ‌ومیر، رشد جمعیت و مهاجرت را تجربه می‌کنند. زلینسکی پنج نوع الگوی جابه‌جایی در طول مراحل انتقال جمعیتی تشخیص داده که اهمیت و شدت آن‌ها در طول زمان متفاوت است. این مراحل با مراحل انتقال جمعیتی به‌طور قابل ملاحظه‌ای وابستگی و ارتباط دارند.

براساس این تئوری و آنچه در شکل ۱ آمده است، در مرحله اول و دوم انتقال تحرک، حجم جابه‌جایی‌ها بسیار پایین است. مرحله سوم انتقال مهاجرت اوج جابه‌جایی‌های جمعیتی و تغییرات الگوها و ساختار سکونتی در سطح ملی است (Zelinsky, 1971: 334).

شکل ۱. مراحل پنجگانه انتقال براساس تئوری زلینسکی

تئوری دیگری که در این زمینه مورد تأکید است، تئوری بوم‌شناسی- انسانی است. در این تئوری بر دو جنبه از مهاجرت بین مناطق تأکید می‌شود؛ بعد نخست فراوانی ارتباط منطقه با سیستم بزرگ‌تر و بعد دوم مربوط به دامنه ارتباطات و تعاملات انسانی دو سیستم بزرگ و کوچک است. فراوانی ارتباطات انسانی نتیجه میزان پیچیدگی ساختار منطقه، تنوع کارکردی و میزان منابع و اطلاعات موجود در منطقه است. مناطقی که ارتباطات گسترده‌تری دارند، امکان توسعه بیشتری دارند. اهمیت فراوانی تعاملات و ارتباطات مهاجرتی، نشان‌دهنده شاخص و درجه تمرکز منابع و جمعیت است و میزان نزدیکی و درجه مرکز‌محوری، خود معیاری برای دسترسی بیشتر و ارتباطات بیشتر است؛ زیرا عوامل به یکدیگر وابسته هستند و هر عاملی خود مکمل منابع دیگر است و به‌عنوان ابزار کنترل، عوامل بعدی را تقویت می‌کند.

در تئوری دیگری تحت عنوان مرکز- پیرامون، هر نظام جغرافیایی شامل دو زیرنظام فضایی است؛ یکی مرکز که قلب پیشتاز و پویای نظام است و دیگری پیرامون که می‌توان آن را بقیه نظام به حساب آورد که در حالت وابستگی و سلطه‌پذیری نسبت به مرکز قرار دارد. این چنین رابطه‌ای را هم در سطح ملی (بین مناطق و مرکز) هم در سطح درون منطقه‌ای قاره‌ای و حتی جهانی می‌توان به کار برد. هر مرکز با پیرامون خود در سه قلمرو متفاوت، مراحل از توسعه را دارد. حوزه جذب (فاصله کم)، حوزه نفوذ (فاصله متوسط) و حوزه تأثیر (فاصله زیاد) که تعیین اندازه دقیق و کمی آن بسته به موارد در پهنه‌های طبیعی و انسانی به صورت‌های مختلفی مشخص

می‌شود. تلقی عملی‌تر این تئوری وجود شهر و روستا در مناطق است و واقعیت این است که شهرها همواره به دلایلی مانند قدرت‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی بر روستاها تسلط دارند (Friedman, 1986: 74). مدل مرکز پیرامون قابل تسری به تئوری دیگری به نام قطب رشد است که در ذیل ارائه می‌شود.

در تئوری قطب رشد، که ابتدا توسط فرانسوا پرو^۱ در ۱۹۵۵ م مطرح شد، عمدتاً بر صنعت تأکید می‌شود. نظریه قطب رشد بر این استدلال استوار است که می‌توان توسعه را از طریق دست‌یابی به صرفه‌های تجمع (کاهش هزینه‌های ناشی از عواملی که نسبت به بنگاه‌ها خارجی؛ ولی نسبت به فضای قطبی داخلی‌اند) افزایش داد. براین اساس تجمع زیرساخت‌ها و فعالیت‌های مولد در یک منطقه به گسترش آن‌ها در عرصه وسیع‌تر ارجحیت دارد. نظریه قطب رشد بر سرمایه‌گذاری کلان در صنایع بزرگ‌ترین شهرها تأکید دارد. در این نظریه، دولت‌ها می‌توانند انگیزه‌های رشد اقتصادی را فراهم آورند. این رشد اقتصادی در خارج از مراکز شهری انتشار می‌یابد و باعث توسعه اجتماعی-اقتصادی ناحیه‌ای می‌شود. بدین‌سان در نظریه قطب رشد به شهرها اولویت داده می‌شود تا توسعه اجتماعی-اقتصادی شهرها باعث توسعه اجتماعی-اقتصادی روستاها شود. این نظریه، بر عملکرد نیروهای بازار آزاد که تأثیرات جانبی آن، محرک توسعه اجتماعی-اقتصادی در سراسر یک ناحیه است، تأکید دارد (Komarovskiy, & Bondaruk, 2013: 39).

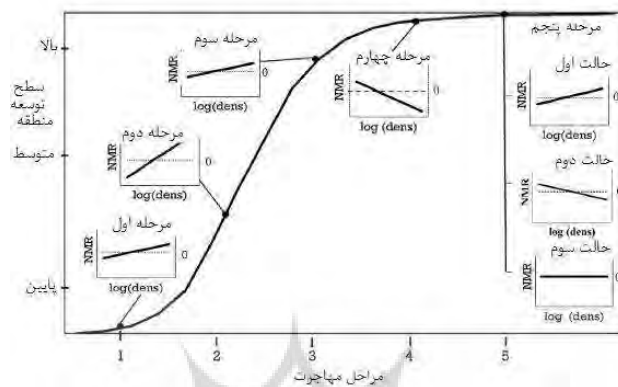
برجسته‌ترین نکته‌ای که تقریباً در همه نظریه‌های مهاجرت به‌صورت آشکار و یا ضمنی به آن اشاره شده است، نابرابری و یا عدم تعادل منطقه‌ای است که به شیوه‌های مختلف نظیر عینی و ذهنی، ساختاری و یا خرد مطرح شده و زمینه‌ساز جاذبه مقاصد مهاجرت و یا به‌صورت دافعه‌ای برای نقاط مبدأ عمل کرده است. جریان‌های مهاجرت در واکنش به این نابرابری‌ها صورت می‌گیرد؛ بنابراین می‌توان گفت توسعه‌یافتگی و یا عدم توسعه‌یافتگی مناطق عاملی مهم در شکل‌گیری مهاجرت باشد که در اکثر نظریه‌های مهاجرت نیز به آن اشاره شده است.

یکی از جدیدترین نظریاتی که در زمینه جریان و الگوهای مهاجرت مطرح شده، تئوری مهاجرت و تراکم جمعیت (Rees, & et al., 2016: 17) است. براساس این تئوری، روند مهاجرت مناطق طی مدت زمانی مشخص بر حسب مراحل پنج‌گانه سنجیده می‌شود تا جایگاه و یا روند احتمالی

آتی مهاجرت داخلی منطقه به دست آید. معیار اصلی در این زمینه، شیب خط رابطه شاخص یا شاخص‌های مهاجرتی با تراکم جمعیت منطقه در چند دوره زمانی است. این شیب خط با قرارگرفتن روی نمودار اصلی تئوری که یک نمودار پنج‌مرحله‌ای است، شرایط فعلی و روند احتمالی آینده آن را نمایان می‌کند.

نمودار پنج‌مرحله‌ای مورد اشاره که در شکل ۲ نشان داده شده است، بنیان نظریه مورد اشاره است که با توجه به شیب خط‌های به دست آمده، روند مهاجرت منطقه براساس سطح توسعه را نمایان می‌کند. این پنج مرحله به این شرح تفسیر می‌شوند: مرحله اول. شیب خط ضعیف: در شرایطی است که توسعه در کمترین میزان خود قرار دارد. در این مرحله مهاجرت خالص داخلی شدت پایینی دارد و مسیر مهاجرت‌ها از مناطق کم‌تراکم به سوی مناطق با تراکم بالاست؛ مرحله دوم. افزایش شیب خط: با افزایش سطح توسعه مهاجرت نیز سرعت بیشتری می‌گیرد؛ اما مسیر مهاجرت همچنان مانند الگوی مرحله اول، از مناطق کم‌تراکم به سمت مناطق با تراکم بالاتر است. نتیجه این سرعت مهاجرت، شدت گرفتن روند شهرنشینی است؛ مرحله سوم. کاهش شیب خط: سطح توسعه بالاتر از مرحله قبل قرار دارد؛ اما از شدت مهاجرت‌ها کاسته و در نتیجه سرعت شهرنشینی کاسته می‌شود. مسیر مهاجرت‌ها در این مرحله نیز مانند مراحل قبلی است؛ مرحله چهارم. ایجاد شیب بیشتر اما منفی: در شرایطی است که توسعه در سطح بالاتری قرار گرفته است؛ اما شرایط جدیدی برای مهاجرت ایجاد می‌شود. در رابطه بین مهاجرت خالص و تراکم جمعیت، شیبی منفی به وجود می‌آید و علاوه بر کاهش مهاجرت‌ها، مسیر مهاجرتی نیز تا حدودی معکوس می‌شود و درصدی از مهاجرت‌ها از مناطق پرتراکم به سمت مناطق کم‌تراکم صورت می‌گیرد؛ مرحله پنجم. در این مرحله منطقه در بالاترین سطح توسعه خود قرار گرفته است؛ اما ادامه روند مهاجرت در این مرحله بسته به شرایط اقتصادی و اجتماعی مناطق به یکی از این سه حالت پدیدار می‌شود: الف. شهرنشینی مجدد: در این شرایط مهاجرت دوباره با گرفتن شیبی مثبت از مناطق کم‌تراکم به سمت مناطق پرتراکم صورت می‌گیرد؛ ب. ادامه روند ضد شهرنشینی: شیب منفی پدیدار شده در مرحله قبل با شدت بیشتری ادامه می‌یابد و مهاجرت‌ها به سمت مناطق کم‌تراکم شدت می‌گیرد؛ ج. تعادل پویا: بین هر دو حالت ذکر شده تعادلی رخ می‌دهد و شاهد هر دو نوع مهاجرت در منطقه خواهیم بود. در مناطقی که در آن اولویت قوی برای زندگی در مناطق

کم تراکم وجود دارد، جریان ضدشهرنشینی ممکن است، ادامه یابد. شهرنشینی مجدد گاهی در کشورهایی که شهرهای مختلفی از آن به دلیل صنعتی شدن دیگر مناطق جمعیت خود را از دست داده‌اند و دوباره توسعه یافته‌اند، رخ می‌دهد (Ibid: 12)

شکل ۲. چهار چوب تئوریک رابطه توسعه و توزیع جمعیت به واسطه مهاجرت خالص

(Rees, & et al., 2016: 18)

روش تحقیق

در این مطالعه برای توصیف جریان‌های مهاجرتی شهر مشهد از رویکردی کلان و تحلیل ثانویه داده‌های مهاجرت بیست‌ساله، از سال ۱۳۷۵ تا ۱۳۹۵ ش استفاده شده است. داده‌های مهاجرت مورد نیاز برای مطالعه حاضر شامل داده‌های مهاجرتی به مقصد شهر مشهد براساس تعداد مهاجرین، مهاجران واردشده، مهاجران خارج‌شده، مبدأ مهاجرت براساس استان و شهرستان محل اقامت قبلی و شهر و یا روستا بودن محل اقامت قبلی برای دوره‌های ۱۳۷۵-۱۳۸۵ ش، ۱۳۸۵-۱۳۹۰ ش و ۱۳۹۰-۱۳۹۵ ش است که از سرشماری عمومی نفوس و مسکن به دست آمده است. با توجه به تغییر دوره سرشماری و به تبع آن دوره مهاجرت از ده‌ساله به پنج‌ساله، تلاش شده است، براساس اطلاعات مدت‌زمان اقامت دوره دوساله به دو دوره پنج‌ساله تبدیل شود. برای بررسی الگو و روندهای مهاجرت نیز از شاخص‌های مختلفی به شرح زیر استفاده شده است:

نرخ درون‌کوچی و برون‌کوچی: یکی از ساده‌ترین و قدیمی‌ترین شاخص‌های مهاجرت، نرخ مهاجرت به داخل منطقه یا درون‌کوچی و نرخ مهاجرت به خارج از منطقه است. این دو نرخ علاوه

بر اینکه اطلاعاتی در مورد نرخ ورود و خروج مهاجران از منطقه مورد بررسی را فراهم می‌کند، پایه و اساسی برای شاخص‌های پیشرفته‌تر و قوی‌تر را نیز فراهم می‌کند. این دو شاخص از روابط زیر حاصل می‌شوند:

$$IMR_j = 100 \left[\frac{\sum D_j}{PAR_j} \right] \quad (1)$$

$$OMR_j = 100 \left[\frac{\sum O_j}{PAR_j} \right] \quad (2)$$

در اینجا D_j تعداد مهاجرانی است که در دوره زمانی معینی وارد منطقه‌ای مشخص شده‌اند. O_j تعداد مهاجرانی است که در دوره زمانی معینی از منطقه‌ای مشخص خارج شده‌اند و PAR جمعیت در معرض همان منطقه در همان دوره زمانی است. این شاخص به صورت در هر ۱۰۰ نفر جمعیت محاسبه می‌شود.

میزان خالص مهاجرت^۱: این نرخ نشان‌دهنده خالص مهاجرت یک منطقه در یک دوره زمانی معین است. این شاخص در عین سادگی برای محاسبات مهاجرتی و نشان دادن روند و الگوهای مهاجرتی از اهمیت بسزایی برخوردار است. نرخ خالص مهاجرت به واسطه به‌کاررفتن در رابطه با میزان تراکم جمعیتی که ماحصل آن تعیین‌کننده الگوی سکونتی کشور در زمان مشخص است، دارای اهمیت قابل توجهی در این مطالعه است. نرخ خالص مهاجرتی (NMR) از رابطه زیر به دست می‌آید:

$$NMR_j = \left(\frac{D_j - O_j}{PAR_j} \right) \times 1000 \quad (3)$$

به مانند دیگر شاخص‌ها در اینجا نیز D_i تعداد مهاجران ورودی، O_i تعداد مهاجران خروجی و PAR جمعیت در معرض منطقه را نشان می‌دهد؛ بنابراین شاخص NMR تأثیر تغییرات خالص مهاجرت بین مناطق را به ازای هر ۱۰۰۰ نفر در هر کشور اندازه می‌گیرد (Bell, et al., 2002: 20). نسبت اثربخشی مهاجرت^۲: این شاخص میزان تأثیر مهاجرت بر بازتوزیع جمعیت را نشان می‌دهد. نسبت اثربخشی مهاجرت (MER) از رابطه زیر به دست می‌آید:

$$MER = 100 \left[\frac{\sum (D_i - O_i)}{\sum (D_i + O_i)} \right] \quad (4)$$

(Bell, et al., 2002: 23)

1- Net Migration Rate (NMR)

2- Migration Effectiveness Ratio (MER)

به عبارتی نرخ اثربخشی برای هر منطقه از تقسیم تفاضل مهاجران ورودی از مهاجران خروجی بر کل تعداد مهاجران (خروجی و ورودی هر منطقه) به دست می‌آید که حاصل به صورت در هر ۱۰۰ نفر جمعیت نشان داده می‌شود (Rees, et al., 2016: 14). ارزش عددی به دست آمده برای این شاخص نیز نشان می‌دهد که در سطح منطقه‌ای مهاجرت چه تأثیری بر توزیع مجدد برجای گذاشته است. ارزش عددی منفی این شاخص نشان می‌دهد که منطقه در اثر مهاجرت، جمعیت را از دست داده و به عکس، ارزش عددی مثبت نشان‌دهنده تأثیر مهاجرت داخلی بر جذب جمعیت به منطقه است. شدت این تأثیر مهاجرت بر ازدست‌دادن یا جذب جمعیت به واسطه میزان عددی این شاخص به دست می‌آید. ارزش بالاتر نشان‌دهنده تأثیر بالاتر و ارزش پایین‌تر به معنی تأثیر کمتر است.

سیمای شهر مشهد

امروزه کمتر کلان‌شهری از کشور را می‌توان سراغ گرفت که با مسائل و مشکلات ناشی از توسعه و گسترش فضایی دست‌به‌گریبان نباشد. مشهد نمونه‌ای از این کلان‌شهرهاست که به عنوان دومین کلان‌شهر کشور، مراحل رشد و توسعه خود را بسیار سریع‌تر از آهنگ طبیعی طی کرده است. مشهد شهری در شمال شرقی ایران و مرکز استان خراسان رضوی است. این شهر بین عرض‌های ۳۵ درجه و ۴۳ دقیقه تا ۳۷ درجه و ۲ دقیقه شمالی و طول ۵۹ درجه و ۲ دقیقه تا ۶۰ درجه و ۳۸ دقیقه شرقی واقع شده است (شکل ۳). طبق آمار سرشماری نفوس و مسکن سال ۱۳۹۵، شهر مشهد با جمعیت ۳۰۵۷۶۷۹ نفر، دومین کلان‌شهر کشور است.

شکل ۳. محدوده مورد مطالعه (شیروانی مقدم و مفرد، ۱۳۹۸: ۵۳).

تراکم نسبی جمعیت در کلان‌شهر مشهد با توجه به داده‌های جدول ۱ نشان از تغییرات عمده‌ای طی سال‌های ۱۲۷۰ تا ۱۳۹۵ ش دارد. مساحت این کلان‌شهر طی دوره زمانی ۱۲۷۰-۱۳۷۵ ش حدود ۳۵ برابر شده است و طی دوره زمانی ۱۳۷۵-۱۳۹۵ ش، ۹ هزار هکتار مساحت شهر افزایش یافته و این در صورتی است که جمعیت این کلان‌شهر در همین دوره زمانی، بیش از یک میلیون نفر افزایش یافته است. همزمان با رشد جمعیت و مساحت کلان‌شهر مشهد، تراکم جمعیت در دوره‌های مختلف نوسان داشته است؛ به‌طوری‌که طی سال‌های ۱۲۷۰ تا ۱۳۳۵ ش که جمعیت دارای نرخ رشد پایین بوده است، مساحت شهر با توجه به افزایش جمعیت تغییرات قابل توجهی ندارد؛ در نتیجه تراکم جمعیتی با افزایش جمعیت، افزایش می‌یابد. بر این اساس، تراکم ناخالص شهری تا سال ۱۳۳۵ ش به بیشترین میزان خود (۱۵۱ نفر در هکتار) می‌رسد. از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۷۵ ش مساحت شهر متناسب با رشد جمعیت رشد نمی‌کند؛ به‌طوری‌که تراکم جمعیتی از ۱۵۱ نفر در هکتار در سال ۱۳۳۵ ش به ۷۲ نفر در هکتار در سال ۱۳۷۵ ش می‌رسد. این ارقام نشان از افزایش ناگهانی جمعیت و همچنین توسعه کالبدی بی‌رویه و بی‌برنامه شهر طی دوره ۱۳۳۵-۱۳۹۵ ش دارد.

از سوی دیگر، جمعیت نیز در این کلان‌شهر بسیار نامتعادل توزیع شده است؛ به‌طوری‌که در این کلان‌شهر بعضی از مناطق دارای تراکم تقریباً ۱۰ نفر در هکتار و در عین حال مناطقی با تراکم بیشتر از ۳۰۰ نفر در هکتار است. این درحالی است که علی‌رغم رشد سریع جمعیتی، مساحت و وسعت این کلان‌شهر نیز از رشد سریعی در دهه‌های اخیر برخوردار بوده، که این رشد

و توسعه سریع و پرشتاب طی دهه‌های اخیر، سازمان فضایی آن را در هم شکسته و شهری که تا چند دهه پیش در فضایی محدود، ارگانیک و منسجم شکل گرفته و با برج و بارو در فضایی کالبدی سخت محصور بوده، امروزه گسترش زیادی یافته و گرفتار ساختاری ناموزون است (مدیری، حیاتی و رضایی مقدم، ۱۳۹۶: ۱۴).

جدول ۱. جمعیت، مساحت و تراکم جمعیتی کلان‌شهر مشهد طی سال‌های ۱۲۷۰-۱۳۹۵ ش

سال	جمعیت	مساحت (هکتار)	تراکم جمعیتی (نفر در هکتار مربع)
۱۲۷۰	۴۵۰۰۰	۷۵۰	۶۰
۱۳۱۰	۱۰۰۰۰۰	۱۰۴۰	۹۶
۱۳۳۵	۲۴۲۰۰۰	۱۶۰۰	۱۵۱
۱۳۴۵	۴۰۹۶۰۰	۳۲۰۰	۱۲۸
۱۳۵۵	۶۶۷۸۰۰	۷۸۰۰	۸۶
۱۳۶۵	۱۴۶۳۵۰۰	۱۸۵۰۰	۷۹
۱۳۷۵	۱۸۸۷۴۰۰	۲۶۱۰۰	۷۲
۱۳۸۵	۲۴۲۷۳۰۰	۳۰۰۰۰	۸۱
۱۳۹۵	۳۰۵۷۶۷۹	۳۵۱۴۷	۸۷

منبع (شیروانی مقدم و سعیدی فرد، ۱۳۹۸: ۵۴)

یافته‌های تحقیق

شهر مشهد به‌عنوان یکی از کلان‌شهرهای مهم بخش شمال شرقی کشور، به دلیل دارا بودن موقعیت و شرایط اقتصادی-اجتماعی خاص و نیز سطوح بالای توسعه‌یافتگی، همواره به‌عنوان یکی از قطب‌های جاذب مهاجر در کشور عمل کرده است. بررسی داده‌های مهاجرت کشور طی بیست سال اخیر نشان داد که استان خراسان رضوی همواره یکی از استان‌های مهاجرپذیر کشور بوده است.

در فاصله سال‌های ۱۳۹۵ تا ۱۳۷۵ ش همواره حجم زیادی از جابه‌جایی جمعیت در استان خراسان رضوی و به تبع آن، شهرستان مشهد و شهر مشهد رخ داده است. در دوره ۱۳۷۵-۱۳۸۰ ش حدود ۶۳۳۸۹۵ میلیون نفر در استان خراسان رضوی جابه‌جا شده‌اند که از این تعداد بیش از ۳۱۵۱۸۰ هزار نفر آن‌ها در شهر مشهد بوده‌اند. این تعداد از افراد مهاجر، تقریباً برابر با

۳۰٪ از جمعیت شهر مشهد در سال ۱۳۸۵ ش بوده است. در دوره ۱۳۸۵-۱۳۹۰ ش حجم کل جابه‌جایی‌ها در سطح استان به ۷۹۱۵۵۵ نفر رسید که از این میان حدود ۳۲٪ از آن؛ یعنی ۲۵۲۵۲۶ نفر در شهر مشهد بوده است که برابر با ۹٪ از کل جمعیت مشهد در سال ۱۳۹۰ ش بوده است.

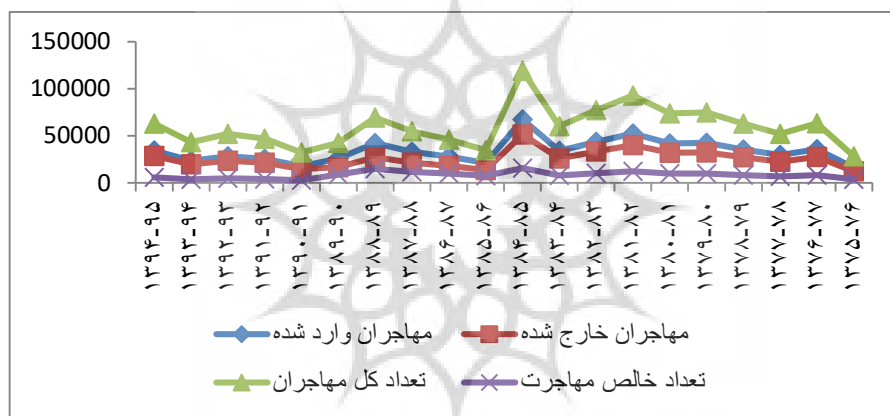
جدول ۲ نشان می‌دهد که در دوره ۱۳۹۰-۱۳۹۵ ش حجم کل جابه‌جایی‌ها در سطح استان خراسان رضوی و شهرستان مشهد به ترتیب به ۶۱۶۰۹۱ و ۳۰۱۱۰۱ نفر رسید که از این تعداد جابه‌جایی، حدود ۲۵۰۹۲۳ مهاجرت در کلان‌شهر مشهد رخ داده است که این حجم از جابه‌جایی در شهر مشهد برابر با ۴۰٪ از جابه‌جایی‌های استان و ۸۳٪ از جابه‌جایی‌های شهرستان مشهد بوده است. مقایسه حجم جابه‌جایی‌ها در دو دوره ۱۳۸۵-۱۳۹۰ ش و ۱۳۹۰-۱۳۹۵ ش با دوره ۱۳۷۵-۱۳۸۵ ش نشان می‌دهد که حجم مهاجرت‌های رخ داده کاهش یافته است؛ چراکه اگر با همان شدت مهاجرت ادامه پیدا می‌کرد، انتظار بر این بود که نسبت مورد بررسی برای دوره ۱۳۸۵-۱۳۹۰ ش و ۱۳۹۰-۱۳۹۵ ش در سطح استان بیشتر از ۱۶٪ و برای شهرستان و شهر مشهد بیش از ۱۴٪ به دست آید.

جدول ۲. تحولات مهاجران واردشده و خارج‌شده طی سال‌های ۱۳۷۵-۱۳۹۵ ش

تعداد خالص مهاجرت	تعداد کل مهاجران خارج‌شده		تعداد کل مهاجران واردشده		تعداد کل افراد جابه‌جاشده			
	نسبت	تعداد	نسبت	تعداد	نسبت	تعداد		
۱۹۰۲۶	۴۸/۵	۳۰۷۴۳۴	۵۱/۵	۳۲۶۴۶۰	۱۰۰	۶۳۳۸۹۵	استان خراسان رضوی	۱۳۸۵- ۱۳۷۵
۵۵۰۶۱	۴۱/۳	۱۳۰۰۵۹	۵۸/۷	۱۸۵۱۲۰	۱۰۰	۳۱۵۱۸۰	شهرستان مشهد	
۳۷۶۹۰	۴۳/۳	۱۲۲۸۴۴	۵۶/۷	۱۶۰۵۳۴	۱۰۰	۲۸۳۳۷۸	شهر مشهد	
۳۴۸۶۴	۴۸/۵	۵۶۳۳۵۰	۵۱/۵	۵۹۸۲۱۴	۱۰۰	۱۱۶۱۵۶۳	استان خراسان رضوی	۱۳۸۰-۱۳۸۵
۸۹۴۴۳	۴۱/۳	۲۱۱۲۷۳	۵۸/۷	۳۰۰۷۱۶	۱۰۰	۵۱۱۹۸۸	شهرستان مشهد	
۵۶۵۶۶	۴۳/۳	۱۸۴۳۶۵	۵۶/۷	۲۴۰۹۳۱	۱۰۰	۴۲۵۲۹۶	شهر مشهد	
۲۳۸۰۵	۴۸/۵	۳۸۳۸۷۵	۵۱/۵	۴۰۷۶۸۰	۱۰۰	۷۹۱۵۵۵	استان خراسان رضوی	۱۳۸۵-۱۳۹۰
۱۰۶۹۲	۴۸/۵۶	۱۸۰۱۴۰	۵۱/۴	۱۹۰۳۹۳	۱۰۰	۳۷۰۹۷۲	شهرستان مشهد	
۵۴۱۰۵	۳۹/۲۳	۹۹۲۰۵	۶۰/۷	۱۵۳۳۲۱	۱۰۰	۲۵۲۵۱۵	شهر مشهد	
۱۳۶۲۷	۴۸/۸۹	۳۰۱۲۳۲	۵۱/۱	۳۱۴۸۵۹	۱۰۰	۶۱۶۰۹۱	استان خراسان رضوی	۱۳۹۰-۱۳۹۵
۴۷۴۲۳	۴۲/۱۳	۱۲۶۸۳۹	۵۷/۹	۱۷۴۲۶۲	۱۰۰	۳۰۱۱۰۱	شهرستان مشهد	
۲۲۹۲۹	۴۵/۴۳	۱۱۳۹۹۷	۵۴/۶	۱۳۶۹۲۶	۱۰۰	۲۵۰۹۲۳	شهر مشهد	

منبع (داده‌های سرشماری ۱۳۷۵-۱۳۹۵ ش و محاسبات نگارنده)

شهر مشهد به‌مانند شهرستان مشهد در استان، شرایط ویژه‌ای را داراست. این کلان‌شهر در واقع قطب اصلی تحرکات و جریان‌های جمعیتی شهرستان مشهد و همچنین استان خراسان رضوی محسوب می‌شود. حجم بالای جمعیت این کلان‌شهر و سهم جمعیتی بالای این شهر از کل استان و شهرستان موجب شده است که عمده‌ترین تحولات جمعیتی در دل این شهر قرار بگیرد. بررسی وضعیت مهاجران واردشده به این کلان‌شهر نشان می‌دهد که در هر سه دوره مهاجرتی گذشته، همواره حجم زیادی از مهاجران واردشده به استان و شهرستان، وارد این شهر شده‌اند. اگرچه طی بیست سال اخیر از حجم مهاجران واردشده به این شهرستان کاسته شده است؛ اما مسئله اصلی، سهم مهاجرتی بالای مشهد از کل استان و شهرستان مشهد است. طی هر دوره، حدود ۴۰٪ از کل مهاجران واردشده به استان خراسان رضوی، وارد شهر مشهد می‌شوند.

شکل ۴. تحولات مهاجران واردشده و خارج‌شده شهر مشهد، سال‌های ۱۳۷۵-۱۳۹۵ ش

شکل ۴ نسبت مهاجران وارد و خارج‌شده از کل جمعیت جابه‌جاشده شهر مشهد را نشان می‌دهد. مقایسه تعداد مهاجران واردشده به شهر مشهد و تعداد مهاجران خارج‌شده از این شهر نشان می‌دهد که طی این ۲۰ سال، نسبت مهاجران خارج‌شده از شهر مشهد، پایین‌تر از نسبت مهاجران واردشده بوده؛ در نتیجه خالص و یا تراز مهاجرتی شهر مشهد همواره مثبت بوده است. این تراز مثبت مهاجرتی به معنی مهاجرپذیری شهر مشهد طی ۲۰ سال اخیر است.

جدول ۳. تحولات شاخص‌های مهاجرت طی سال‌های ۱۳۷۵-۱۳۹۵ ش

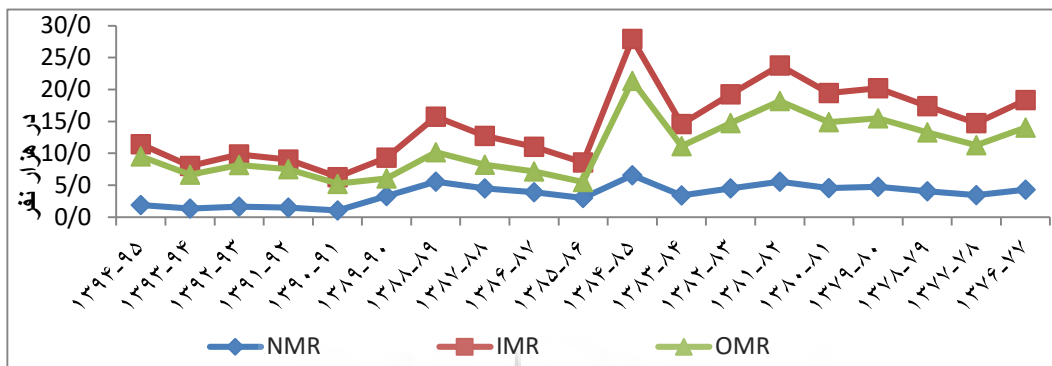
نسبت اثربخشی مهاجرت	میزان خالص مهاجرت (در هر هزار نفر جمعیت)	میزان مهاجران خارج‌شده (در هر هزار نفر جمعیت)	میزان مهاجران واردشده (در هر هزار نفر جمعیت)		
۳	۳/۳	۵۲/۶	۵۶/۹	استان خراسان رضوی	۱۳۸۰-
۱۷/۵	۲۲	۵۲	۷۴	شهرستان مشهد	۱۳۷۵
۱۳/۳	۱۸	۵۸/۵	۷۶/۵	شهر مشهد	
۳	۶/۱	۹۸/۲	۱۰۴/۳	استان خراسان رضوی	۱۳۸۰-۱۳۸۵
۱۷/۵	۳۵/۸	۸۴/۵	۱۲۰/۲	شهرستان مشهد	
۱۳/۳	۲۷	۸۷/۸	۱۱۴/۸	شهر مشهد	
۳	۳/۹۷	۶۴/۰۴	۶۸/۰۱	استان خراسان رضوی	۱۳۸۵-۱۳۹۰
۲/۹	۳/۳۴	۵۸/۶۸	۶۲/۰۲	شهرستان مشهد	
۲۱/۴	۱۹/۵۶	۳۵/۸۶	۵۵/۴۳	شهر مشهد	
۲/۲	۲/۱۲	۴۶/۸۲	۴۸/۹۳	استان خراسان رضوی	۱۳۹۰-۱۳۹۵
۱۵/۷	۱۴/۰۶	۳۷/۶۱	۵۱/۶۷	شهرستان مشهد	
۹	۷/۶۴	۳۷/۹۸	۴۵/۶۲	شهر مشهد	

منبع: (داده‌های سرشماری ۱۳۷۵-۱۳۹۵ ش و محاسبات نگارنده)

روند مهاجرت در شهر مشهد منحصر به فرد بوده و نشان از موقعیت ویژه این شهر دارد. بنابراین آنچه از میزان‌های مهاجرتی این کلان‌شهر به دست آمده است، باید گفت که میزان مهاجرپذیری برای شهر مشهد طی ۲۰ سال مورد مطالعه همواره روبه‌کاهش بوده است؛ به طوری که از میزان ۷۶/۵ در هزار نفر در دوره ۱۳۸۰-۱۳۷۵ ش به ۵۵/۴ در هزار نفر در دوره ۱۳۹۰-۱۳۸۵ ش به ۴۵/۶ در هزار نفر در دوره ۱۳۹۰-۱۳۸۵ ش به ۵۵/۴ در هزار نفر و در دوره ۱۳۹۵-۱۳۹۰ ش به ۴۵/۶ در هزار نفر رسیده است. این روند کاهش‌ی نشان می‌دهد که هر ساله از مهاجرپذیری شهر مشهد کاسته می‌شود. وضعیت و روند میزان برون‌کوچی در شهر مشهد متفاوت از میزان درون‌کوچی شهر بوده است. میزان مهاجرفرستی شهر مشهد طی دوره‌های مورد بررسی همراه با نوساناتی بوده؛ اما آنچه روشن است، همواره میزان مهاجرفرستی شهر مشهد کمتر از مهاجرپذیری آن بوده است. جدول ۳ میزان‌های مهاجرفرستی و مهاجرپذیری این شهر را نشان می‌دهد.

بر اساس دو میزان مهاجرفرستی و مهاجرپذیری شهر مشهد، می‌توان گفت که میزان خالص مهاجرتی این شهر نیز طی زمان مورد مطالعه کاهش داشته است. با وجود این کاهش، شهر مشهد

همچنان با میزان خالص مهاجرت مثبت، یکی از نقاط مهاجرپذیر کشور محسوب می‌شود. شکل ۵ روند سه شاخص مهاجرتی مورد بحث را در این شهر نشان می‌دهد.

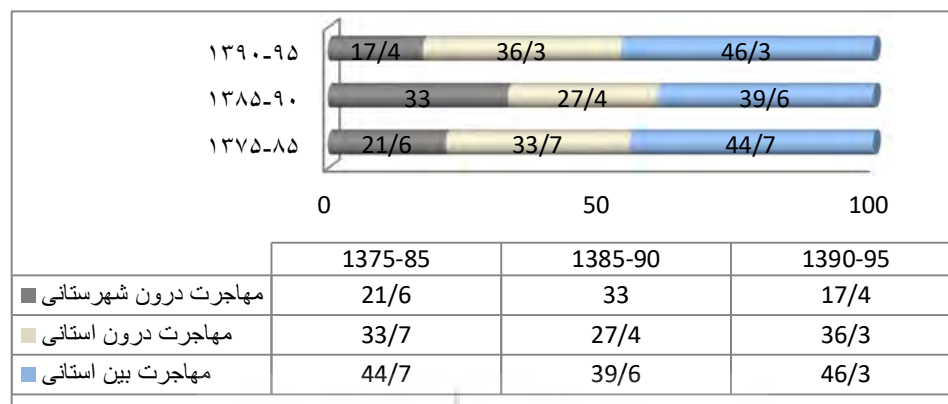
شکل ۵. میزان خالص مهاجرتی شهر مشهد ۱۳۷۵-۱۳۹۵ ش

مطالعه مهاجرت شهر مشهد بر حسب دو قطب اثربخشی مثبت و منفی، الگوی مشابهی را برای همه دوره‌ها نشان داد. شهر مشهد به‌مانند هر دو سطح استان خراسان رضوی و شهرستان مشهد دارای نسبت اثربخشی مثبت بوده است؛ یعنی در هر سه این مناطق، به‌دلیل مهاجرپذیری، توزیع مجدد جمعیت تحت تأثیر مهاجرت بوده است. با اینکه هر سه منطقه دارای نسبت اثربخشی مثبت بوده‌اند، میزان تأثیر مهاجرت در هر منطقه و نیز طی دوره‌های مختلف، متفاوت بوده است.

الگوهای مهاجرت

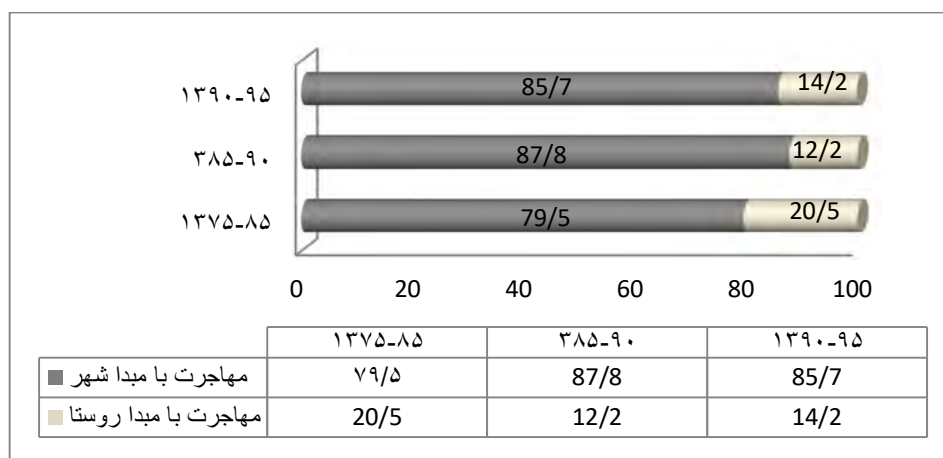
براساس یافته‌ها همواره بیشترین سهم مهاجرت‌های مشهد مربوط به مهاجران بین‌استانی است؛ یعنی مهاجرانی که از دیگر استان‌های کشور وارد مشهد شده‌اند. اگرچه این نسبت طی ۲۰ سال دارای تغییراتی بوده است؛ اما همواره الگوی غالب مهاجرتی شهر مشهد به شمار می‌آید. بعد از مهاجرت‌های بین‌استانی، مهاجرت درون‌استانی شکل غالب مهاجرت شهر مشهد است. منظور از مهاجران درون‌استانی، مهاجرانی است که از دیگر شهرستان‌های استان خراسان رضوی طی دوره ۱۳۷۵-۱۳۹۵ ش وارد شهر مشهد شده‌اند. در دوره ۱۳۸۵-۱۳۹۰ ش این الگوی مهاجرتی با به‌دست‌دادن تنها ۲۷/۴٪ از کل مهاجران شهر مشهد، در مقام سوم قرار گرفت. در این دوره سهم

مهاجرت‌های درون‌شهرستانی در شهر مشهد افزایش پیدا کرد و با به‌دست‌آوردن ۳۳٪ از کل مهاجران شهر مشهد، بعد از مهاجرت‌های بین‌استانی در مقام دوم قرار گرفته است (شکل ۶).

شکل ۶. تحولات الگوی مهاجرت شهر مشهد بر حسب تقسیمات کشوری ۱۳۷۵-۱۳۹۵ ش

در بررسی مهاجرت‌های شهری و روستایی، الگوی مهاجرتی شهر مشهد مطابق با الگوی کشوری به دست آمد. همان‌گونه که در شکل ۷ ملاحظه می‌شود، طی ۲۰ سال مورد مطالعه، همواره بالاترین نسبت‌های مهاجرتی مربوط به مهاجرت‌های شهری بوده است و مهاجرت‌های روستایی در رده دوم قرار گرفته‌اند. در فاصله سال‌های ۱۳۷۵-۱۳۸۵ ش حدود ۷۹/۵٪ از مهاجرت‌های این شهر به‌صورت مهاجرت‌های شهری بوده است؛ یعنی بیش از چهار پنجم از کل مهاجرانی که در این دوره وارد شهر مشهد شده‌اند، مبدأ شهری داشته‌اند (مهاجرت شهر به شهر). این الگوی مهاجرتی هم‌گرا با سطح کشوری و استانی با رسیدن به ۸۷/۸٪ در دوره ۱۳۸۵-۱۳۹۰ ش، افزایشی ۸ درصدی پیدا کرد؛ اما در دوره ۱۳۹۰-۱۳۹۵ ش این الگوی مهاجرتی با کاهش ۳ درصدی به ۸۵/۷٪ رسید. با وجود افزایش و کاهش‌هایی که در روند مهاجرت‌های شهری و روستایی شهر مشهد وجود دارد؛ اما همواره مهاجرت‌های شهری بیشترین سهم از مهاجرت را داشته و از سویی طی ۲۰ سال اخیر، شهر مشهد در مقایسه با شهرستان مشهد و استان خراسان رضوی، همیشه دارای بالاترین نسبت مهاجران وارد شده شهری بوده است. شکل ۷ الگوی مهاجرت‌های شهری و روستایی شهر مشهد را نشان می‌دهد.

شکل ۷. الگوی مهاجرت بر حسب مبدأ شهر یا روستا، شهر مشهد ۱۳۷۵-۱۳۹۵ ش

مبادلات مهاجرتی شهر مشهد

مبادلات مهاجرتی استانی

براساس نتایج به دست آمده، از کل استان های کشور، پنج استان دارای بالاترین سهم از مهاجران وارد شده به شهر مشهد هستند. اگرچه طی دوره های مختلف اولویت و نسبت این استان ها تغییرات اندکی داشته است؛ اما به صورت کلی، مهاجران وارد شده به شهر مشهد از این استان هاست.

جدول ۴. مهاجران وارد شده به شهر مشهد بر حسب مبدأ استانی سال های ۱۳۷۵-۱۳۹۵ ش

۱۳۹۵-۱۳۹۰		۱۳۹۰-۱۳۸۵		۱۳۸۵-۱۳۷۵	
نسبت مهاجرین	استان های مبدأ مهاجرت	نسبت مهاجرین	استان های مبدأ مهاجرت	نسبت مهاجرین	استان های مبدأ مهاجرت
۵۳/۷	استان خراسان رضوی	۶۰/۴	استان خراسان رضوی	۵۵/۳	استان خراسان رضوی
۷/۵	استان تهران	۸/۴	استان تهران	۱۰/۵	استان تهران
۷/۲	استان سیستان و بلوچستان	۵/۶	استان سیستان و بلوچستان	۵/۶	استان سیستان و بلوچستان
۶/۷	استان خراسان جنوبی	۵	استان خراسان شمالی	۵/۴	استان خراسان جنوبی
۶	استان خراسان شمالی	۳/۴	استان خراسان جنوبی	۵/۱	استان خراسان شمالی
۲/۸	استان خوزستان	۱/۷	استان خوزستان	۱/۸	استان خوزستان
۱۶/۲	سایر استان های کشور	۱۵/۵	سایر استان های کشور	۱۶/۴	سایر استان های کشور

منبع (داده های سرشماری ۱۳۷۵-۱۳۹۵ ش و محاسبات نگارنده)

براساس نتایج، پنج استان تهران، سیستان و بلوچستان، خراسان جنوبی، خراسان شمالی و خوزستان دارای بیشترین تعداد مهاجر وارد شده به مشهد هستند. با وجود تفاوت‌هایی در نسبت آن‌ها، همواره حدود ۲۵ تا ۳۰٪ از کل مهاجرین شهر مشهد از این پنج استان بوده‌اند که استان تهران طی ۲۰ سال مورد مطالعه همواره مقام اول را داشته است.

مبادله مهاجرتی شهرستانی

نتایج نشان داد که پنج استان به همراه استان خراسان رضوی، بیش از ۸۰٪ از کل مهاجران شهر مشهد را تشکیل می‌دهند؛ اما در تشریح این نتیجه باید اشاره کرد که در هر استان نیز سهم همه شهرستان‌ها به یک اندازه نیست. در واقع در اغلب استان‌های کشور یک یا دو شهرستان بیشترین تعداد مهاجرفرستی به شهر مشهد را دارند. به همین دلیل و در جهت روشن‌تر کردن بحث مبدأ مهاجران مشهد، به سهم مهاجرتی شهرستان‌های کشور پرداخته شد. براساس آنچه در جدول ۵ نشان داده شده است، شش شهرستان در کشور حدود ۵۰٪ از کل مهاجران شهر مشهد را تشکیل می‌دهند.

براساس نتایج به دست آمده از کل مهاجرت‌های وارد شده به مشهد در دوره ۱۳۷۵-۱۳۸۵ ش حدود ۲۱/۶٪ را مهاجرانی تشکیل می‌دهند که از خود شهرستان مشهد وارد شهر مشهد، شده‌اند. بعد از آن، شهر تهران با ۹/۲٪ بیشترین سهم از مهاجران ورودی مشهد را داشته است. این نسبت از مهاجران نشان می‌دهد که از ۱۰/۵٪ سهم استان تهران در این دوره، ۹٪ آن مربوط به شهرستان تهران بوده است. همچنین در استان خراسان رضوی بعد از شهرستان مشهد، شهرستان‌های نیشابور، تربت حیدریه و قوچان بیشترین سهم از مهاجران این شهر را دارا بوده‌اند.

جدول ۵. مهاجران واردشده به شهر مشهد بر حسب مبدأ شهرستانی سال‌های ۱۳۷۵-۱۳۹۵ ش

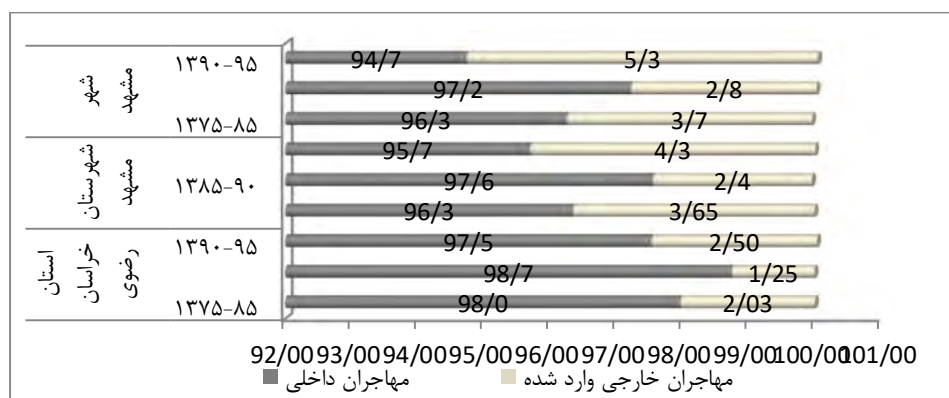
۱۳۹۵-۱۳۹۰		۱۳۹۰-۱۳۸۵		۱۳۸۵-۱۳۷۵	
نسبت مهاجرین	شهرستان‌های مبدأ مهاجرت	نسبت مهاجرین	شهرستان‌های مبدأ مهاجرت	نسبت مهاجرین	شهرستان‌های مبدأ مهاجرت
۱۷/۴	شهرستان مشهد	۳۳	شهرستان مشهد	۲۱/۶	شهرستان مشهد
۶	شهرستان تهران	۷/۹	شهرستان تهران	۹/۲	شهرستان تهران
۴/۴	شهرستان تربت‌حیدریه	۳/۶	شهرستان تربت‌حیدریه	۵/۲	شهرستان نیشابور
۴	شهرستان قوچان	۳/۶	شهرستان نیشابور	۵/۱	شهرستان تربت‌حیدریه
۴	شهرستان تربت‌جام	۳/۵	شهرستان زاهدان	۴/۷	شهرستان قوچان
۳/۶	شهرستان نیشابور	۳/۴	شهرستان قوچان	۳/۲	شهرستان زاهدان
۳۹/۴	کل:	۵۵	کل:	۴۹	کل:

منبع (داده‌های سرشماری ۱۳۷۵-۱۳۹۵ ش و محاسبات نگارنده)

مبادلات مهاجرتی خارجی

براساس آنچه از شکل ۸ برمی‌آید، از کل مهاجران واردشده به استان خراسان رضوی در دوره ۱۳۷۵-۱۳۸۵ ش، حدود ۲٪ مربوط به مهاجران خارجی واردشده به این شهر است. این مهاجران در استان خراسان رضوی عمدتاً تمایل به اقامت در شهرستان مشهد و به‌ویژه شهر مشهد دارند. همان‌طور که ملاحظه می‌شود، در این دوره بیش از ۳٪ از کل مهاجران واردشده به شهر مشهد را مهاجران خارجی تشکیل می‌دهند. در دوره ۱۳۸۵-۱۳۹۰ ش نسبت مهاجران خارجی واردشده به استان خراسان رضوی و به تبع آن شهرستان و شهر مشهد تغییراتی داشته است؛ البته با توجه به تغییر دوره زمانی مهاجرت از ده‌ساله به پنج‌ساله، این تغییرات طبیعی است. در دوره پنج‌ساله ۱۳۸۵-۱۳۹۰ ش سهم مهاجران خارجی شهر مشهد به ۲/۷٪ کاهش پیدا می‌کند.

در دوره مهاجرتی ۱۳۹۰-۱۳۹۵ ش سهم مهاجران خارجی تغییر پیدا کرد. در این دوره نسبت مهاجران خارجی در استان خراسان رضوی با اندکی افزایش به ۲/۵٪ رسید؛ اما این نسبت در شهرستان مشهد به‌ویژه در شهر مشهد افزایش چشم‌گیری یافت و به ترتیب به ۴/۳٪ و ۴/۵٪ از کل مهاجران رسیده است (شکل ۸).

شکل ۸. نسبت مهاجران خارجی وارد شده به مشهد طی سال‌های ۱۳۷۵-۱۳۹۵ ش

بحث و نتیجه‌گیری

هدف این مطالعه بررسی روند مهاجرت در شهر مشهد طی بیست سال اخیر (۱۳۷۵-۱۳۹۵ ش) بوده است. در این مطالعه تلاش شده است تا روندهای مهاجرتی این شهر طی سه دوره مهاجرتی به دست داده شود. شهر مشهد به‌عنوان یکی از کلان‌شهرهای کشور، همواره رشد جمعیتی مثبت و فزاینده را دارا بوده که این افزایش جمعیت آن موجب شده است که شهر مشهد با به‌دست‌آوردن بیش از ۸۰٪ از سهم جمعیتی شهرستان مشهد، پرجمعیت‌ترین شهر این منطقه باشد. این عامل موجب شده است که هرگونه تغییر در شرایط جمعیتی این شهر به شدت بر روند و الگوی تغییرات جمعیتی شهرستان و استان نیز اثر بگذارد. با توجه به موقعیت اقتصادی-اجتماعی و نیز فرهنگی-مذهبی شهر مشهد، این شهر از دیرباز مورد توجه بسیاری بوده؛ در نتیجه همواره با حجم زیادی از مهاجران روبه‌رو بوده است. طی هر دوره سرشماری به‌طور متوسط بیش از ۱۰۰ هزار مهاجر وارد شهر مشهد می‌شوند و کمتر از این تعداد، از آن خارج می‌شوند؛ در نتیجه در هر دوره مشهد علاوه بر افزایش جمعیت ناشی از رشد طبیعی، با افزایش جمعیتی ناشی از ورود مهاجران نیز روبه‌رو می‌شود. با توجه به این امر که مهاجران عمدتاً در گروه‌های سنی و جنسی مختلف و با ویژگی‌های متفاوتی وارد این شهر می‌شوند، امر برنامه‌ریزی برای جمعیت اضافه‌شده ناشی از مهاجرت را دچار مشکلاتی می‌کند.

همراه با کاهش روند و شدت مهاجرت در کشور، مهاجرت به شهر مشهد نیز با کاهش روبه‌رو بوده است؛ اما همچنان دارای تراز مهاجرتی مثبت است. مهاجرت‌های وارد شده به شهر مشهد عمدتاً از استان‌های نزدیک و همجوار مشهد هستند که به دلیل قرابت‌های فرهنگی و نیز جغرافیایی راهی این شهر شده‌اند. بیش از ۷۰٪ از مهاجران این شهر از استان‌های خراسان شمالی، خراسان جنوبی، سیستان و بلوچستان و استان خراسان رضوی وارد شده‌اند. بر این اساس می‌توان گفت که فاصله نزدیک جغرافیایی، یکی از عوامل مؤثر بر مهاجرت به شهر مشهد است. در واقع مهاجران به نزدیک‌ترین مکانی که دارای سطح توسعه‌یافتگی بالاتری است و در نتیجه امکانات فرصت‌های شغلی بیشتری را فراهم می‌کند، مهاجرت کرده‌اند که با توجه به مؤلفه فاصله در قوانین رانستاین و نیز تئوری‌های مرکز-پیرامون و قطب رشد، قابل توجیه است. این عامل فاصله حتی در مهاجرت‌های خارجی نیز تأثیرگذار بوده و موجب جذب مهاجران افغانستانی زیادی به شهر مشهد شده است. در هر دوره حدود ۴٪ از مهاجران وارد شده به مشهد را مهاجران خارجی تشکیل می‌دهند که عموماً از کشور افغانستان وارد این شهر شده‌اند.

در یک قالب کلی می‌توان اظهار داشت که هر چند نرخ خالص مهاجرت مشهد همچنان مثبت است؛ اما در سال‌های اخیر از این نرخ کاسته شده است. مهاجرت پدیده‌ای است که بسیار به شرایط اجتماعی-اقتصادی هر جامعه وابسته است. تفاوت شرایط اقتصادی-اجتماعی و فرهنگی مناطق مختلف موجب شکل‌گیری روندهای متفاوتی از مهاجرت می‌شود و با توجه به توسعه ناموزون در کشور و عدم برابری مناطق مختلف کشور در بهره‌مندی از فرصت‌های اشتغال و سرمایه‌گذاری‌های نابرابر در این مناطق، تفاوت توسعه‌یافتگی را در کشور ایجاد کرده است. و این امر، فرصت‌های اشتغال نابرابری را برای افراد ایجاد می‌کند که موجب می‌شود، فارغ از روند توسعه‌یافتگی کشور، افراد از مناطقی که فرصت‌های اشتغال و بهره‌مندی از مزایای زندگی کمتری در آن‌ها فراهم است، به سمت مناطق توسعه‌یافته‌تری مانند مشهد مهاجرت کنند. این حجم از مهاجرت به شهر مشهد موجب شده شهر مشهد در واقع نقش نخست شهری را در این شهرستان و حتی استان داشته باشد. این پدیده در پی توسعه نامتوازن و نابرابر منطقه‌ای رخ داده است که بنابر آن به دنبال بهره‌مندی شهر مشهد از امکانات و خدمات اقتصادی و آموزشی بیشتر، جمعیت زیادی از دیگر مناطق با سطح توسعه پایین‌تر جهت به‌دست‌آوردن این امکانات وارد این کلان‌شهر

شده‌اند. استان‌های سیستان و بلوچستان، خراسان شمالی، خراسان جنوبی و خوزستان از جمله استان‌هایی هستند که در مقایسه با مشهد در سطوح توسعه پایین‌تری قرار دارند که در نتیجه مهاجرانی از این استان‌ها در پی دست‌یافتن به امکانات موجود در این شهر، راهی مشهد شده‌اند؛ بنابراین عنصر و عامل کلیدی در کاهش حجم این مهاجرت‌ها، ایجاد توازن و تعادل بین قابلیت‌ها و پتانسیل‌های اقتصادی مناطق مختلف است. براساس آنچه در مطالعاتی مشابه به دست آمده است، یکی از بهترین راهکارها برای حل این مسئله، اجرای سیاست‌های بنگاه‌های پایدار اقتصادی، متناسب با پتانسیل و توانایی مناطق به‌ویژه در شهرها و مناطق کوچک‌تر است. با توجه به اهمیت عامل اشتغال در مهاجرت، افزایش سرمایه‌گذاری در این زمینه و فراهم کردن فرصت‌های اشتغال در شهرستان‌های کوچک‌تر علاوه بر جلوگیری از مهاجرت افراد ساکن، زمینه بازگشت مهاجران را نیز فراهم می‌کند (شهبازین، عباسی شوازی و عسکری ندوشن، ۱۳۹۷: ۶۴؛ شهبازین، ۱۴۰۱: ۱؛ شهبازین، عباسی شوازی و عسکری ندوشن، ۱۳۹۶: ۱۸۱).

داده‌های جمعیتی در باب مهاجرت در ایران و جریان آن طی ۲۵ سال گذشته و بررسی توزیع فضایی آن در کشور، گواهی بر عدم توسعه موزون در مناطق کشور و وجود نابرابری مناطق در بهره‌مندی از امکانات و خدمات مختلف است (شهبازین، عباسی شوازی و عسکری ندوشن، ۱۳۹۷: ۵۲)؛ عدم توازنی که موجب می‌شود افراد ساکن در مناطقی که فاقد امکانات و خدمات مناسب منطقه‌ای هستند، راه رسیدن به اهداف و زندگی بهتر را در مهاجرت به سوی مناطق توسعه‌یافته‌تر و دارای فرصت‌های بیشتر ببینند. ازدست‌دادن جمعیت در این مناطق از یک سو بار زیاد جمعیت در شهرهایی مانند تهران، کرج و مشهد از سوی دیگر ضمن برهم‌زدن تعادل جمعیتی، شرایط اجتماعی نامناسبی را نیز ایجاد کرده است. افزایش حاشیه‌نشینی، شرایط نامطلوب بهداشتی و افزایش فعالیت‌های خدماتی از پیامدهای این جریان‌های مهاجرتی در کشور است. تداوم جریان مهاجرت از مناطق کم‌تراکم به مناطق پرتراکم منجر به تشدید وضعیت تراکمی این مناطق شده و درواقع دوری باطل را در مهاجرت داخلی ایجاد کرده است. در پی این وضعیت، همان‌طور که یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد، مهاجران زیادی از استان‌های همجوار که عمدتاً از نظر سطح توسعه در سطح پایین‌تری هستند، وارد مشهد شده‌اند و این شهر را با افزایش جمعیت روبه‌رو کرده‌اند.

منابع

- بیک محمدی، حسن، و مغانی، بهنام. (۱۳۸۲). تحلیلی بر روند مهاجرت در استان فارس. *فصلنامه جمعیت*، ۴۳ (۴۴)، ۷۹-۹۴.
- رهنما، محمد رحیم، و آقاجانی، حسین. (۱۳۹۰). گزارش مدیریتی مطالعات برنامه ریزی استان خراسان رضوی، مشهد: نشر معاونت پژوهشی جهاد دانشگاهی مشهد.
- زرقانی، هادی، حسینی، مصطفی، قنبری، محمد، و قیاسی، محمد حسین. (۱۳۹۶). بررسی و تحلیل الگوهای مهاجرت در استان خراسان رضوی. *فصلنامه علمی-ترویجی مطالعات فرهنگی-اجتماعی خراسان*، ۱۱ (۲)، ۷۷-۱۰۵. Doi: 20.1001.1.26766116.1395.11.2.4.4
- زیاری، کرامت الله، زنجیر چی، سید محمود، و سرخ کمال، کبری. (۱۳۸۹). بررسی و رتبه بندی درجه توسعه یافتگی شهرستان های استان خراسان رضوی با استفاده از تکنیک تاپسیس. *پژوهش های جغرافیای انسانی*، ۴۲ (۲)، ۱۷-۳۰.
- شهبازین، سعیده. (۱۴۰۱). مهاجرت و شهرنشینی در کشور: ناپایداری جمعیت در مناطق مرزی؛ چالش ها و راهکارها. *مطالعات راهبردی سیاست گذاری عمومی* (در حال انتشار). Doi: 10.22034/sspp.2022.561080.3278
- شهبازین، سعیده، عباسی شوازی، محمد جلال، و عسکری ندوشن، عباس. (۱۳۹۶). تغییرات الگوهای سکونتی ایران با تأکید بر مهاجرت داخلی طی دوره ۱۳۹۵-۱۳۷۰. *دوفصلنامه تحقیقات سیاست جمعیت*، ۲ (۳)، ۱۵۳-۱۸۸. https://ppr.nipr.ac.ir/article_90959.html
- شهبازین، سعیده، عسکری ندوشن، عباس، و عباسی شوازی، محمد جلال. (۱۳۹۷). نقش مهاجرت داخلی در بازتوزیع جمعیت ایران (دوره زمانی ۱۳۹۵-۱۳۷۰). *نامه انجمن جمعیت-شناسی ایران*، ۱۳ (۲۵)، ۳۳-۶۶. Doi: 20.1001.1.1735000.1397.13.25.2.2
- شیروانی مقدم، سوسن، و سعیدی مفرد، ساناز. (۱۳۹۸). سنجش اثرگذاری توزیع فضایی جمعیت بر تغییر اقلیم شهری با تأکید بر جزایر حرارتی. *دوفصلنامه معماری و شهرسازی پایدار*، ۱ (۱)، ۱-۱۰. Doi: 10.22061/jsaud.2018.983
- صادقی، رسول، و شکرانی، محسن. (۱۳۹۵). تحلیل نوسانات فضایی تأثیر توسعه بر مهاجرت داخلی بین شهرستانی در ایران. *مجله توسعه محلی*، ۸ (۲)، ۲۴۵-۲۷۰. Doi: 10.22059/jrd.2016.63067

- ضرابی، اصغر، و رخشانی‌نسب، حمیدرضا. (۱۳۸۸). روند مهاجرپذیری و مهاجرفرستی شهرهای ایران در دو دهه اخیر. فصل‌نامه علمی- پژوهشی رفاه اجتماعی، ۱۰ (۳۹)، ۲۴۷-۲۷۲.
- طاهرخانی، مهدی. (۱۳۸۰). تحلیلی بر عوامل مؤثر بر مهاجرت‌های روستایی- شهری. فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، ۶۲ (۱۶)، ۶۷-۹۳.
- قاسمی اردهائی، علی، و حسینی‌راد، علی. (۱۳۸۷). جریان‌های مهاجرت داخلی و ویژگی‌های مهاجران به تفکیک استان. تهران: پژوهشکده آمار مرکز آمار ایران.
- مدیری، مهدی، حیاتی، سلمان، و رضایی مقدم، علی. (۱۳۹۶). تحلیل و بررسی الگوی توسعه فضایی کلان‌شهر مشهد. مدیریت شهری، ۱۶ (۴۶)، ۷-۲۲.
- مرکز آمار ایران (۱۳۷۵ تا ۱۳۹۵). سرشماری عمومی نفوس و مسکن استان خراسان رضوی. تهران: سازمان برنامه و بودجه.
- مشفق، محمود. (۱۳۸۹). مهاجرت داخلی در ایران: بررسی سطوح و روندهای مهاجرت داخلی در ایران و عوامل مؤثر بر آن ۱۳۵۵ - ۱۳۸۵ (پایان‌نامه دکترای جمعیت‌شناسی). دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، ایران.
- وارثی، حمیدرضا، و ایزدی، ملیحه. (۱۳۹۰). تحلیلی بر روند مهاجرت در استان اصفهان در طی سال‌های ۱۳۷۵ - ۱۳۸۵. فصلنامه جمعیت، ۷۷ (۷۸)، ۹۵-۱۱۱.
- وطن‌خواه نوغانی، آتنا، قاسمی، مریم، و جوان، جعفر. (۱۳۹۷). شناسایی مهم‌ترین اثرات مهاجرت انفرادی مردان سرپرست خانوار بر زنان روستایی (مورد مطالعه: شهرستان مشهد). فصلنامه پژوهش‌های روستایی، ۹ (۱)، ۶۱-۷۰.

- Bailey, N., & Livingston, M. (2007). *Population turnover and area deprivation*. New York: Joseph Rowntree Foundation.
- Bell, M., Blake, M., Boyle, P., Duke-Williams, O., Rees, O., Stillwell, J., & Hugo, G. (2002). Cross-national comparison of internal migration: Issues and measures. *Journal of Statistical Society*, 165(3), 435-464.
- Bell, M., Charles-Edwards, E., Ueffing, P., Stillwell, J., Kupiszewski, M., & Kupiszewski, D. (2015). Internal migration and development: Comparing migration intensities around the world. *Population and Development Review*, 41(1), 33-58.
- Bonifazi, C., & Heins, F. (2000). Long-term trends of internal migration in Italy. *Journal of Population, Space and Place*, 6(2), 111-131.
- Castles, S., & Miller, M. (2003). *The age of migration* (3rd ed.). London: MacMillan.
- De Haas, H. (2010). Migration and development: A theoretical perspective. *International Migration Review*, 44(1), 227-264.
- Dixon, S. (2003). Migration within Britain for job reasons. *Labour Market Trends*, 111(4), 191-201.
- Friedman, J. (1986). The world city hypothesis. *Development and Change*, 17(1), 69-83.
- Hugo, G. (1994). Migration and family. *Occasional Papers Series for the International Year of the Family*. New York: United Nations.
- Komarovskiy, V., & Bondaruk, V. (2013). The role of the concept of "growth poles for regional development. *Journal of Public Administration, Finance and Law*, 4(4), 31-42.
- Kurekova, L. (2011). Theories of migration: Conceptual review and empirical testing in the context of the EU East-West flows. In *Interdisciplinary Conference on Migration: Economic Change, Social Challenge*. London: University College London.
- Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaci, A., Pellegrino, A., & Taylor, J. E. (1993). Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*, 19(3), 431-466.
- Maza, A. (2006). Migration and regional convergence: The case of Spain. *Journal of the Review of Regional Studies*, 26(2), 191-202.
- Parnwell, M. (1993). *Population movements and the third world*. London: Routledge.
- Rees, P., Bell, M., Kupiszewski, M., Kupiszewska, D., Ueffing, P., Bernard, A., Charles-Edwards, E., & Stillwell, J. (2016). The impact of internal migration on population redistribution: An international comparison. *Journal of Population. Space Place*, 23(6), 1-22.
- Rotolo, T., & Tittle, C. (2006). Population size, change, and crime in U.S. cities. *Journal of Quantitative Criminology*, 22, 341-367.
- Rowland, D. T. (1987). Evaluating the function of internal migration in settlement systems. *Canadian Studies in Population*, 5, 99-111.
- Smith, D. (2005). Patterns and processes of 'studentification' in Leeds. *The Regional Review*, 12, 14-16.

- Smith, D., & Denholm, J. (2006). *Studentification: A guide to challenges, opportunities and practice*. London: Universities UK.
- Travers, T., Tunstall, R., Whitehead, C., & Pruvot, S. (2007). Population mobility and service setting of Nepal. *Journal of Population and Environment*, 25(5), 475-499.
- United Nations. (2014). *World urbanization prospects: The 2014 revision, highlights*. New York: United Nations.
- Weeks, J. (2012). *Population: An Introduction to Concepts and Issues* (11th ed.). San Diego: Wadsworth Publishing.
- Zelinsky, W. (1971). The hypothesis of the mobility transition. *Journal of the Geographical Review*, 61(2), 219-349.

پښتو ښکته ځاښه علوم انساني و مطالعات فرښکته
پرتال جامع علوم انساني